

Småttryck från

Nr 204

Erik Dahmén
Bo Carlsson

Den industriella utvecklingen under 1900-talet

Särtryck ur

Sveriges Industri,
Sveriges Industriförbund
1985

INDUSTRIENS

UTREDNINGS-

INSTITUT

STOCKHOLM

Industriens Utredningsinstitut

är en fristående vetenskaplig forskningsinstitution grundad 1939 av Svenska Arbetsgivareföreningen och Sveriges Industriförbund.

Syfte

Att bedriva forskning rörande ekonomiska och sociala förhållanden av betydelse för den industriella utvecklingen.

Verksamhet

Huvuddelen av arbetet inom institutet ägnas åt långsiktiga forskningsuppgifter. Man siktar härvid till ett studium av de grundläggande sammanhangen inom näringslivet och särskilt till att belysa de frågor som hör samman med strukturella och institutionella förändringar. Forskningsresultaten publiceras i institutets skriftserier.

Styrelse

Tekn. dr Curt Nicolin, ordf.
Direktör Gösta Bystedt
Direktör Anders Carlberg
Direktör John Dahlfors
Tekn. dr Lennart Johansson
Direktör Olof Ljunggren
Direktör Lars Nabseth
Direktör Bo Rydin
Direktör Sven H Salén
Ekon. dr Hans Stahle
Ekon. dr Peter Wallenberg
Direktör Sven Wallgren
Direktör Christer Zetterberg
Docent Gunnar Eliasson, chef

Adress

Industriens Utredningsinstitut
Grevgatan 34, 5 tr, 114 53 Stockholm
Tel. 08-783 80 00

Mellankrigstiden

Industri i omvandling

Erik Dahmén

De yttre dragen

Mellan de båda världskrigen utvecklades industrien snabbt på bred front, trots avbräck under två svåra lågkonjunkturer, 1921-22 och 1931-33. Figur 1 visar hur snabbt produktionen ökade men också hur svåra bakslag som lågkonjunkturerna medförde. Den genomsnittliga, årliga takten i produktionsökningen uppgick till fyra procent. Även sysselsättningen ökade, men väsentligt mindre än produktionen. Den s k produktiviteten, dvs produktionen per arbetstimme, höjdes sålunda med i genomsnitt 2.5 procent per år. Figur 1 visar även exportens utveckling. På 1920-talet dominerade denna direkt och indirekt förloppet. På 1930-talet blev hemmamarknadsindustriens roll mer framträdande men en väl hävdad export var dock även då en nödvändig förutsättning för utvecklingen som helhet.

Tabell 1 ger en något fylligare bild av vad som hände. Den visar hur produktionen och sysselsättningen fördelade sig på de stora industrigrenarna åren 1919, 1929 och 1939.

Bakom den utveckling vars yttre drag här redovisats låg i allt väsentligt enskild företagarverksamhet i ett av marknadshushållning och med tiden ökat internationellt beroende präglad folkhushåll, som dock i vissa hänseenden mer än förut påverkades även av ekonomisk politik, i huvudsak konjunkturpolitik.

Det bästa greppet om företagarverksamhetens dynamik kan fås om man med hjälp av teori och därtill knuten framtagning av fakta belyser det som begreppet industriell "omvandling" avser att täcka. Med "omvandling" menas någonting annat än "tillväxt", nämligen, kortast uttryckt, kampen mellan nytt och gammalt, dvs tillkomsten av nya produktions- och distributionsmetoder, nya varor och nya företag, å ena sidan, och

avvecklingen av det föråldrade, nedläggningar och rekonstruktioner samt annan anpassning, å andra sidan. En belysning härav betyder bl a att växelspelet mellan teknologi, teknik och företagarverksamhet bringas i analysens centrum. Därmed kan samtidigt klargöras några av de viktiga, allmänt samhällseliga förutsättningarna för industriell utveckling.

En någorlunda fyllig, teoretisk, statistisk och annan empirisk belysning av det ifrågasvarande slaget av dynamik skulle självfallet kräva ett betydande utrymme. I det följande kan därför endast exemplifieras några särskilt framträdande inslag i mellankrigstidens industriella utveckling.

Inflationskonjunktur och kris

När gränserna efter vapenstilleståndet 1918 öppnades för normal världshandel, blev det till en början rätt allmänna prisfall på världsmarknaderna och inte heller för Sverige omedelbart någon konjunkturuppgång. Det dröjde dock inte länge förrän bilden blev den motsatta. Prisfallen upphörde och följdes av prisstegringar på det mesta. Efterfrågan på svenska skogsprodukter, som vid den tiden vägde tyngst i exporten, blev livlig. Samtidigt ökade importbehoven snabbt både därför att stora delar av övriga industrier var beroende av utländska råvaror, bränslen och maskiner och därför att även hushållens efterfrågan steg. Det blev därför redan mot slutet av 1919 högkonjunktur med starkt tryck uppåt på penninglönerna och priserna samt förväntningar om fortsatta sådana höjningar på bred front, dvs inflation. Förloppet påskyndades, och påskyndades av, den depreciering av kronan som skedde genom att dollarkursen drevs i höjden och genom att penningpolitiken möjliggjorde en kraftig kreditexpansion.

Mellankrigstiden

E Dahmén

Allt detta samverkade till en på sina håll tämligen kaotisk utveckling inom industri och handel. Åtskilliga säregna nyetableringar och investeringar i äldre företag samt ibland även spekulativt präglade kombinationer av företag tillkom. Vidare blev det många djärva satsningar på exportmarknader som verkade lovande och till en början också var lönsamma. Eftersom tillgången på eget kapital för industrien var knapp i förhållande till vad man där ansåg lönande att investera, byggde mycket på företagens egen skuldsättning, men egetkapital kunde samtidigt anskaffas med hjälp bl a av sk emissionsbolag och genom att ganska vida kretsar bland allmänheten finansierade aktieköp med banklån. Tron på fortsatt högkonjunktur i förening med tanken att inflationen snart skulle minska skuldbördan var härvidlag ofta avgörande.

Depression

Högkonjunkturen blev emellertid kortvarig och inflationen följdes av våldsam deflation. Kortva-

righeten låg i sakens natur med tanke på de många spekulativa inslagen. Deflationens våldsamhet var delvis en följd av att en på våren 1920 omlagd valuta- och penningpolitik drev på de prisfall som utvecklingen på världsmarknaderna nu gav upphov till. Det avslöjades då att många etableringar, investeringar och företagskombinationer byggd på alltför osäkra och, visade det sig, oralistiska framtidsbedömningar. Det omvälvande kriget, den inre politiska oro som efter vapenstilleståndet kunde förmärkas på många håll, den mycket divergerande pris- och kostnadsutvecklingen och därav orsakade instabila växelkurser hade medfört särdeles svårbedömbara ändringar av många länders ekonomiska utveckling och därmed av deras importbehov och exportförmåga.

Under ett par år, med början under senare hälften av 1920, då den amerikanska konjunkturuppgången brutits, framgick det både att det svenska pris- och kostnadsläget blivit för högt i förhållande till viktiga konkurrentländers och att det gjorts många felinvesteringar. Följderna blev särskilt svåra för de företag som till stor del finansierats med lån och, inte minst, för dem bland deras aktieägare som belånat sina aktier. Samtidigt som högkonjunkturen följdes av depression föll dollarkursen på ett för stora delar av industrien minst sagt besvärande sätt. Förloppet bestämdes väsentligen av den internationella utvecklingen och den således nu restriktiva svenska ekonomiska politiken, som syftade till att åstadkomma prisfall och återge kronan i varje fall det mesta av det värde den hade haft före kriget.

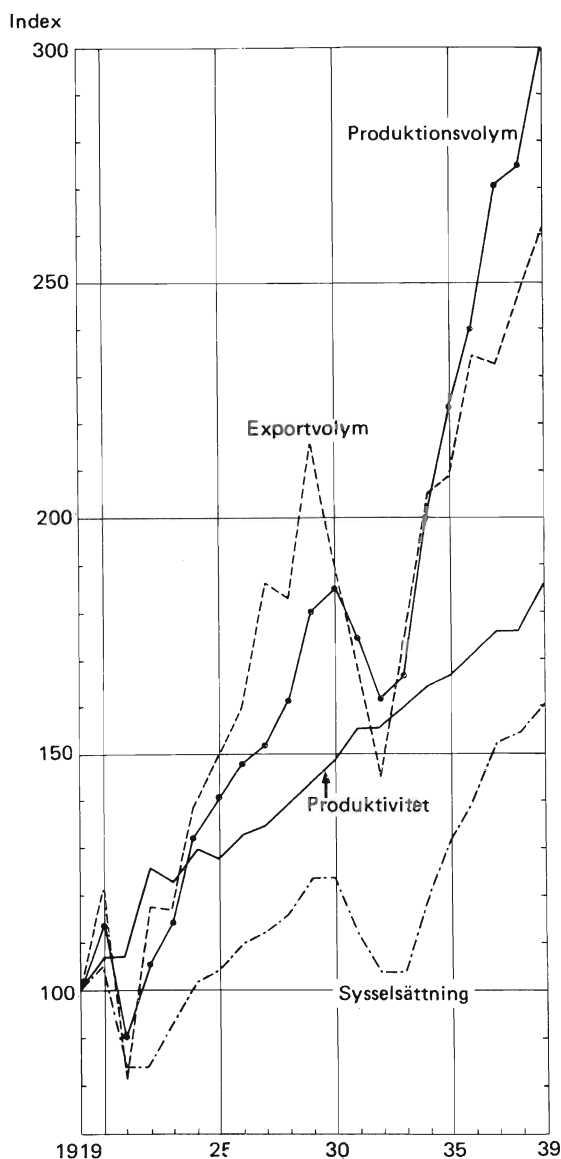
Tabell 1. Produktionens och sysselsättningens utveckling under mellankrigstiden. I procent

Bransch	1919		1929		1939	
	Prod	Syss	Prod	Syss	Prod	Syss
Metall, verkstad	28.2	33.6	26.2	31.0	33.9	37.2
Jord, sten	4.3	10.1	3.8	9.6	3.5	7.1
Träindustri	12.0	15.1	9.7	13.9	7.6	11.4
Massa, papper	11.4	11.6	15.8	13.1	12.0	11.2
Livsmedel	22.5	10.4	25.0	10.6	23.5	9.6
Textil, beklädnad	10.2	10.6	10.2	13.4	10.5	15.2
Läder, hår, gummi	5.4	3.8	4.4	4.8	3.8	4.9
Kemisk industri	6.0	4.8	5.0	3.7	5.2	3.3
	100	100	100	100	100	100
Antal sysselsatta		415 000		482 000		618 000

Källa: SOS Industri respektive år.

Då det visade sig omöjligt att få ned kostnaderna, bl a lönerna, tillräckligt snabbt, blev följderna förödande inte endast för de företag som investe-

Figur 1. Industriens utveckling 1919-39

Anm: Uppgifterna på produktionsvolym, produktivitet och sysselsättning avser industri exklusive gruvindustrin medan exportvolymen avser varuexporten, FOB. Produktionsvolymen har beräknats genom att deflatera produktionsutvecklingen i löpande priser med partiprisindex.

Källor: Exportvolym: Tabell B:3 i Ohlsson, L, Utrikeshandeln och den ekonomiska tillväxten i Sverige 1871-1966, Industriens Utredningsinstitut, Stockholm, 1969. Övriga serier: SOS Industri för respektive år.

rat fel och lånat för mycket utan även för stora delar av den övriga industrien och handeln och därmed också för arbetsmarknaden. Exporten sjönk med en tredjedel och även produktionen för hemmamarknaden minskade betydligt. Arbetslösheten blev som störst under vintern 1922. Nära en tredjedel av de fackföreningsanslutna var då utan arbete.

Snabb återhämtning

Det blev emellertid ingen långvarig depression. En sanering av de mest äventyrliga företagens följder var i stort sett genomförd redan mot slutet av 1923 och det värsta pristrycket nedåt hade då också upphört. Därigenom hade en nödvändig förutsättning skapats för en balanserad svensk konjunkturuppgång under de följande åren, då den internationella ekonomin började bli bättre. Det betydde dock inte att alla förutsättningar för en uppgång i hela industrien förelåg. Samtidigt som delar av exportindustrien, i synnerhet massafabrikerna, likaväl som hemmamarknadsindustrien fick god vind i seglen, visade det sig att det på åtskilliga håll fanns problem kvar som inte huvudsakligen berodde på högkonjunktens överdrifter och det följande bakslaget utan hade djupare orsaker. Kriget och de första efterkrigsåren hade nämligen medfört även en del långsiktiga förändringar i den internationella ekonomin med påfrestande konsekvenser för betydande delar av den svenska industrien. Strukturella problem satte sålunda i hög grad sin prägel på dess utveckling under resten av 1920-talet.

Omvandlingstryck och industriella strukturförändringar

De djupare liggande problem som avslöjades sedan den akuta krisen genomlidits berodde främst på att många svenska företags konkurrenskraft försämrats genom att andra länders industrier byggts ut och börjat konkurrera på traditionellt svenska marknader. I en del fall hjälptes konkurrenterna härvid av sina respektive länders valutapolitik, som för en tid gav dem extra konkurrenskraft. Ett annat väsentligt drag i denna scenförändring var att Versaillesfredens många nya gränser på åtskilliga punkter ändrat den internationella arbetsfördelningens förutsättningar och därmed orsakat anpassningssvårigheter i Europa. Under några år dämpade

Mellankrigstiden

E Dahmén

dessas svårigheter i någon mån den ekonomiska tillväxten inom för svensk export viktiga länder. Särskilt vår stålindustri blev lidande på detta.

Det var dock inte bara prispressen från nya och gamla konkurrenter på etablerade områden och den rätt långsamma tillväxten av efterfrågan på viktiga marknader som industrien fick känning av. Dessa inslag spelade visserligen stor roll men på de internationella och svenska marknaderna kom också många nya produkter som slog ut de gamla eller gjorde dem mycket konkurrenssvaga. Det skedde genom att efterfrågan på de gamla produkterna minskade och i vissa fall också genom att tillverkarna av det nya kunde betala så bra för råvaror och arbetskraft att produktionen av det gamla blev för dyr. Även nyheter på det produktionstekniska området gjorde att en del svenska halvfabrikat, återigen främst inom stålindustrien, blev mindre efterfrågade. I åtskilliga branscher räckte det därför inte med att förbilliga produktionen och distributionen samt att aktivera försäljningen på ett annat sätt än före kriget. Man måste även i ovanligt hög grad söka nya vägar och nya marknader. Före kriget hade problemen i första hand legat på det tekniska planet och i att finansiera investeringar och organisera tillverkning och försäljning. Nu gällde det framför allt både att konkurrera på marknader där priserna pressades särskilt hårt och att avveckla många förlustbringande verksamheter, vilket ofta också innebar krav på specialisering såväl inom de separata företagen som inom branscherna. I vissa fall behövdes en förändring av hela branschens struktur.

Sammanfattningsvis kan det sägas ha blivit ett omvandlingstryck under 1920-talet där inslagen av tvång till stora förändringar var betydande. Ett sådant tvång hade det gamla hantverket och jordbruket vid flera tillfällen i sin historia fått

erfara. För industrien, med undantag i huvudsak för stålindustrien och sågverken vid ett par tillfällen, var denna typ av tvång någonting nytt.

Ett av uttrycken för dessa nya förhållanden var att nära en tredjedel av de företag som var i verksamhet kring 1920 lades ned under 1920-talet eller i början av 1930-talet. Därtill kom en mängd rekonstruktioner efter konkurs eller ackord. I närmare hälften av samtliga företag gick insatt kapital helt eller till stor del förlorat. Värst drabbades stålindustrien, särskilt handelsjärnverken, där framför allt smärre verk och en mängd masugnar råkade illa ut, samt sågverken. Men även i verkstadsindustrien blev utslagningarna rätt många bland företag som på ett för krigstiden i regel karakteristiskt sätt var mångsysslare eller höll på med mångskiftande beställningstillverkning. Framför allt i den akuta krisen blev banker med fordringar att bevaka i många fall tvungna att överta krisföretag. Många företag kom, som det hette, ”i bankhänder” och blev beroende av hjälp från de starka bankerna för sanering och rekonstruktioner. Även i övrigt blev det många ägarbyten, av vilka en del ledde till nedläggningar, andra till ny utveckling. Somliga banker klarade sig inte heller. Flera av dem måste låta sig sammanslås med andra, starkare sådana.

Det fanns åtskilliga drag både i 1920-talets akuta kris och i det därefter följande förloppet som inte framträder i den bild som här tecknats men är väl värda att bli särskilt belysta. De har nämligen inte endast historiskt intresse utan ger också exempel på vad som brukar vara karakteristiskt för industriell dynamik över huvud taget.

Ökade fasta kostnader

Till dessa drag hörde att många av företagen börjat arbeta med större fasta kostnader än som tidigare varit vanligt. Detta föranledde ofta en uppehållande försvarskamp under den tid då man klarade de rörliga kostnaderna men inte kunde få ut sådana priser på produkterna att det blev tillräckligt med pengar över för att väl underhålla och i sinom tid ersätta produktionsutrustningen. Därmed skapades ej sällan en särskilt hård konkurrens för företag som inte kunde eller inte ville göra på samma sätt. Även

många bland dem som introducerade i och för sig konkurrenskraftiga nyheter fick härigenom ibland vänta ovanligt länge på sina vinster. Denna situation upphörde, i stort sett, först några år in på 1930-talet. Det allra mesta av det i längden konkurrenssvaga, som inte slagits ut redan under 1920-talet, hade då fått ge upp kampen under depressionsåren.

Konkurrensbegränsning

Ett annat karakteristiskt drag, som hade visst samband med det tvångsbetonade omvandlingsstrycket och de fasta kostnadernas tyngd, var de många försöken att organisera konkurrensbegränsning. Karteller blev dock sällan både effektiva och långlivade. Framför allt blev nya produkter ofta deras besegrare. Lättbetongen sprängde tegelbrukens karteller och lamellgolven parkettstavsfabrikernas, för att nämna ett par exempel bland många. Kooperativa Förbundets industriella företagsbildningar bröt sönder eller försvagade somliga av dem. Så länge kartellerna förblev effektiva, utgjorde de ibland en broms på utvecklingen. Det saknades dock inte exempel på att de kunde förbättra de finansiella förutsättningarna för tidskrävande utveckling på nya områden och marknader. I en del fall var en begränsad konkurrens inom Sverige förmodligen en förutsättning för att man skulle kunna hävda sig mot utländska konkurrenter och så småningom, stödd på en fast grund på hemmamarknaden, även kunna få till stånd framgångsrik export.

Rationaliseringar

De svårigheter som i första hand berodde på konkurrenters prispress och ett alltför högt kostnadsläge lärde sig många företag att klara genom att tillgripa vad som blivit vanligt i den amerikanska industrien. Till USA reste nu många ingenjörer, ekonomer och andra och fick många impulser och erfarenheter medan under årtiondena närmast före kriget Tyskland varit det vanligaste resmålet. Vad man erfor i USA var bl a, att serietillverkning, tempoarbete och många andra former av rationalisering, baserade på bl a tidsstudier och systematiska kostnadsberäkningar, samt nyheter inom industriell organisation, blivit tidens lösen. Mycket av detta hade

där föranletts av den massproduktion som rustningsindustrin krävt och bilindustrin nu blivit särskilt framstående i. Många svenska företag, framför allt i verkstadsindustrierna, som inte fått sin ekonomi alltför mycket undergrävd genom tidigare felinvesteringar och underkapitalisering, lyckades med dessa metoder så småningom hävda sig väl i konkurrensen. Hur även de problem som mest berodde på det betydande omvandlingstrycket av tvångskaraktär löstes på anmärkningsvärt många håll är än mera värt att notera.

En av de viktiga förklaringarna var att avvecklingar mestadels kunde genomföras utan fördröjande motstånd av politiskt, fackligt eller annat slag. Om subventioner blev det aldrig tal. Man hade vare sig tankar på eller råd att länge "kasta goda pengar efter dåliga". Därigenom sparade man mycket kapital, som i stället kom till användning på andra områden och där skapade ny sysselsättning. Inte heller var något tullskydd fullt effektivt. Kampanjer för köp av svenska varor i stället för utländska torde inte heller ha haft någon nämnvärd betydelse. Snabba avvecklingar fick alltså skapa en nödvändig förutsättning för utveckling. Ytterligare sådana förutsättningar skapades på ett annat plan.

Innovationer, men ...

Jämsides med det tvångsbetonade omvandlingsstrycket blev det tryck där tyngdpunkten i stället låg vid möjligheter till utveckling stort. Möjligheterna togs väl till vara av en livlig, enskild företagaverksamhet. Nya produkter tillkom och marknadssatsningarna fick ofta ny karaktär och betydande framgång. Precis som vid rationaliseringarna inspirerades åtskilligt av detta av erfarenheter från USA. Forskning, produktutveckling och uppfinningar, både där och på annat håll, bl a i Sverige, spelade därvid stor roll. Exempel på innovationer, dvs nyheter av betydelse för den ekonomiska utvecklingen, som tillkom på 1920-talet eller som härstammade från förkrigstiden men först efter kriget fick stor betydelse, i vissa fall därför att kompletterande innovationer först då tillkommit, är elektrostål-göt, nya stållegeringar, bl a rostfritt stål, hårdmetaller, baserade på pulvermetallurgiens framsteg, många nya slags verktyg och industrimaskiner,

Mellankrigstiden

E Dahmén

lätmetaller och produkter härav samt bilar. Vidare för industriens egna behov en del nya maskiner samt små elmotorer och för hushållen radiomottagare, elkylskåp och andra apparater, främst dammsugare. Inom byggnadsbranschen tillkom nya varor av betong, bl a bättre lättbetong och, som svar härpå, nya typer av tegel samt wallboard, fabriksgjorda inredningar och monteringsfärdiga trähus. I skogsindustrien blekt sulfit och viskosmassa, och vid övergången till 1930-talet blekt sulfat, rayonprodukter, smörpapper och wellpapp. Konfektion av arbets- och fritidskläder samt vardagskonfektion av ny typ av helt annan kvalitet än den äldre spelade också en roll. På det kemisk-tekniska området kom bland mycket annat cellulosalackfärger och syntetiska färger.

... ryggraden inom råvaruindustrien

Allt detta mer eller mindre nya började vinna terräng på 1920-talet. Det vägde dock inte redan då tungt i den industriella utvecklingen. I stället bars denna huvudsakligen upp av en exportindustri som byggde på sådant som var tämligen väl etablerat redan före kriget. Järnmalmen var ingen nyhet. Inom stålindustrien betydde, trots de förutnämnda nyheterna, det gamla alltjämt mest i de efter hand sanerade och rekonstruerade företagen, låt vara att vidareförädling nu kom att spela betydligt större roll än tidigare. I verkstadsindustrien var det många redan tidigare välkända produkter som dominerade, nämligen i första hand telefoner, separatorer, dieselmotorer och turbiner, agaljus och kullager. De fortsatte alla sin redan före 1914 påbörjade frammarsch, bl a på världsmarknaderna. I skogsindustrien var det alltjämt oblekt sulfit- och sulfatmassa samt slipmassa och tidningspapper som vid sidan av sågvarorna kvantitativt svarade för det mesta.

Först på 1930-talet bidrog de för 1920-talet nya produkterna till att nygestalta det svenska närings- och samhällslivet. 1920-talet hade sålunda på ett flertal områden i anmärkningsvärt hög grad medfört en uppladdning av mycket sådant nytt som på 1930-talet, sedan det utifrån kommande depressionstrycket lättat, kom att få avgörande betydelse. Nyheternas spridning och genomslagskraft underlättades då av den inkomstbildning, köpkraftsökning, inflyttning till tätorter och sociala omgruppering som i första hand den redan väl etablerade industriens fortsatta framgångar förde med sig. Det blev en ovanligt tydlig växelverkan mellan, å ena sidan, det äldre i fortsatt expansion och, å andra sidan, det nya i dess första utvecklingsstadier.

Många av förloppen kan betecknas som "utvecklingsblock". Ett par exempel, valda bland många möjliga, kan ge en föreställning om det viktiga inslag i det ekonomiska livets dynamik det härvid var fråga om. De är inte i första hand valda med tanke på deras kvantitativa betydelse jämförd med andra utvecklingsblocks utan därför att de representerar mindre komplicerade sammanhang än många andra, iögonfallande exempel och därför är någorlunda lätta att beskriva i största kortet.

Märkesvaror

Fabriksförpackade märkesvaror för detaljhandel blev på 1920-talet inte längre enstaka företeelser utan ganska vanliga. Därigenom underlättades först och främst en effektivisering och förenkling av distributionen, som dock inte hann bli genomförd på bred front redan på 1920-talet. Den omfattande reklam som märkesvarusystemet medförde ökade efterfrågan på tidnings- och journalpapper och bidrog därmed till en expansion av pappersförädlingsindustrien. Det visade sig så småningom nödvändigt att bygga om många affärslokaler på ett sådant sätt att märkesvarorna lätt kunde exponeras, varigenom dessa varors terrängvinster i sin tur underlättades. Fabrikstillverkade butiksinredningar blev då också mer aktuella och kom att betyda en hel del för snickeriindustrierna även därför att de gav impulser till produktion av inredningar för andra ändamål. Skyltfönstren kom vidare att spela en mycket större roll än tidigare och därför byggdes, med början på 1930-talet, många fastigheter i

tätorterna om. När även bilismen blivit ett ytterligare, högst betydelsefullt led i detta, liksom i flera andra, utvecklingsblock, bäddades för tillkomsten, efter andra världskriget, av självbetjäningsbutiker och stormarknader. Blocket fullbordades i sina väsentliga delar när därmed både tätorters och landsbygds bebyggelsestruktur förändrades på ett genomgripande sätt.

Konfektionsindustrien

En beslätad dynamik illustreras av herrkonfektionsindustriens snabba expansion på 1930-talet. Innovationer från 1920-talet ifråga om varuslag och produktionsmetoder lade grunden. Det var ett par äldre, redan ganska stora företag som var pionjärer. Nyheterna slog så snabbt igenom att det inte fanns möjlighet för dessa att hinna täcka hela marknaden. För övrigt arbetade den största av dem med ensamförsäljare, vilket betydde att den nyväckta efterfrågan via många gross- och detaljhandlare lockade andra tillverkare. Eftersom det här var fråga om en produkt som tålde långa transporter och således inte hade begränsad lokal avsättning, blev följden på 1930-talet, sedan depressionen släppt sitt värsta grepp, folks inkomster börjat stiga, inflyttningen till tätorterna tagit ny fart och det nya modets spridning därmed underlättats, att flertalet både nya och gamla företag växte. Det var bara ett slags företag som, jämte hantverksskräddarna, förlorade terräng och efter hand lades ned, nämligen de som kombinerade handel och konfektionstillverkning. Den nya industriella tekniken och marknadsutvecklingen framtvungade nämligen i allmänhet ett val mellan handel och tillverkning.

Inom damkonfektionen var förloppet ganska likartat, även där med inslag av utvecklingsblock. Vardagsklänningar av de nya rayontygerna och de nya typer av lätta bomullstyger som börjat tillverkas så smått på fabrik på 1920-talet började på 1930-talet få mycket större betydelse än tidigare. Till deras genombrott bidrog att kvinnor oftare arbetade utanför hemmen och blev tvungna att mycket mer än tidigare köpa konfektion i stället för att sy själva. Hemsömmerskornas antal minskade samtidigt snabbt. Alldeles omotiverat är det emellertid inte att också vända på saken och säga att den nya konfektionen gav kvinnorna möjlighet att slippa sy det mesta själva

och att ägna sig åt arbete utanför hemmen. Det växelspel det i detta fall var fråga om var mycket karakteristiskt på 1930-talet. Konfektionens genombrott bidrog till att utsudda de utåt synliga klassgränserna i det svenska samhället.

En liknelse från växtriket kan i någon mån tjäna som illustration till den industriella dynamik som begreppet utvecklingsblock avser att fånga. En ettårig ört vidareutvecklas inte parallellt ovan och under jord. Tidvis utvecklas rotsystemet mest och laddar då upp kraft för ovanjordsutvecklingen. När denna sedan sker, stagnerar rotsystemet till dess att dess omfattning är otillräcklig för fortsatt ovanjordsutveckling. Först då blir utvecklingskraften på nytt starkast under jord med hjälp av vad som vid det laget skett ovan jord. Förloppet fortsätter sedan en tid på samma sätt med obalanser som, i likhet med de ofullbordade utvecklingsblocken, innebär potentiell tillväxtkraft men också betyder stor känslighet för störningar. Varje fortlevande ört når dock förr eller senare en balans som gör att tillväxten upphör. Men frö kan då ha bildats med lagrad energi för nya förlopp. Även detta karakteriserar många ekonomiska utvecklingsblock.

1930-talet:

Ny depression men stark utvecklingspotential

Den djupa och utdragna internationella depression som började 1929 och blev som värst 1932 och 1933 fick till en början svåra följder även för svensk industri, som vid det laget både direkt och indirekt blivit ännu mer beroende av omvärldens ekonomiska utveckling än tidigare. Folkhushållet som helhet drabbades hårt särskilt som det även blev en kris för jordbruket. Den ovanligt starka, industriella utvecklingspotential som byggts upp under 1920-talets senare hälft, bl a med de många påbörjade utvecklingsblocken av vilka några exemplifierats i det föregående, bidrog dock till att svårigheterna inte blev lika långvariga som på de flesta andra håll. Det var dessutom väl förberett för utlösning av denna potential, eftersom 1920-talets omvandlingstryck utan stora fördröjningar fått resultera i utrensning av det föga livsdugliga. Det fanns vid övergången till 1930-talet ovanligt litet av gamla belastningar

Mellankrigstiden

E Dahmén

kvar. Inte heller hade man i industrien under den föregående högkonjunkturen i tillnärmelsevis samma utsträckning som strax före krisen 1921-22 med alltför litet eget kapital gjort satsningar som sedan visade sig vara felinvesteringar. Detta sammanhänge bl a med att 1920-talet inte varit inflationistiskt och inte präglats av spekulation i penningvärdeförsämring. Det hade också sin betydelse att så många industri- och bankmän redan i dess början hade gjort dyrköpta och lärrika erfarenheter. Till allt detta kom att det på 1930-talet, i motsats till vad fallet varit på 1920-talet, inte blev något betydande nytt omvandlingstryck av tvångskaraktär på stora delar av industrien. Mest var det fråga om spridning av kostnadssänkande produktionsmetoder inom vidare kretsar än på 1920-talet. Svåra strukturella problem hade endast en del av sågverksindustrien samt tegelbruken och stenhuggerierna, vilkas huvudprodukter till stor del slogs ut av andra företags nya produkter.

De här nämnda, karakteristiska dragen, framför allt då den ovanligt starka, på 1920-talet uppladdade utvecklingspotentialen och frånvaron på 1930-talet av betydande omvandlingstryck av tvångskaraktär inom några stora delar av industrien, bidrog inte endast till att återhämtningen kom något tidigare i Sverige än på de flesta andra håll utan även till att den följande utvecklingen blev ganska snabb, när världskonjunkturen från 1934 så smått börjat förbättras. De gjorde också att den ekonomiska politiken fick verkningar som annars med all sannolikhet hade blivit både annorlunda och svagare.

Sistnämnda förhållande förtjänar särskild uppmärksamhet, eftersom bedömningar i såväl teori som praktik av ekonomisk-politiska medels verkningar brukar ta för lite hänsyn till betydelsen av det slags industriella dynamik som från fall

till fall dominerar. Sålunda blev, exempelvis, förutsättningarna nu rätt goda för att den undervärdering av kronan som 1931 års devalvering medfört skulle bli en framgång från ekonomisk utvecklingssynpunkt utan att samtidigt ge betydande inflationsimpulser. Framgången säkrades genom att statsutgifterna ännu inte var påfallande stora och tack vare att arbetskraftsreserver fanns på en rörlig arbetsmarknad. Det spelade också en roll att de fackliga organisationerna efter depressionsårens massarbetslöshet var återhållsamma i sina strävanden att tvinga fram lönehöjningar samtidigt som även arbetsgivarna hade de svåra åren i färskt minne och därför bjöd stort motstånd. De konkurrensfördelar som både exportföretagen och hemmamarknadsföretagen genom allt detta fick i en tid som dessutom präglades av den ovan antydda industriella dynamiken kunde som följd av allt detta utnyttjas under en lång följd av år.

Livlig företagsetablering

Mellankrigstiden blev i många branscher etableringarnas och de många nya småföretagens tid. I flertalet tunga och mestadels äldre industrigrenar, tex stålindustrien, massaindustrien och textilindustrien, startades visserligen inte många nya företag men i andra branscher, särskilt då konsumtionsvaruproducerande sådana, blev företagsbildningen mycket livlig. Tabell 2 ger en översiktlig bild härav och av de nya företagens direkta betydelse för sysselsättningen.

Av de 1940 befintliga företagen i industrien som helhet hade majoriteten startats under de sistförflutna 20 åren. Bland annat var detta fallet i den elektriska industrien, betongvaruindustrien, snickeri- och möbelindustrien, konfektions- och trikåindustrien, skoindustrien, åtskilliga grenar av livsmedelsindustrien och i den kemisk-tekniska industrien. Däremot sysselsattes majoriteten av de anställda i företag som var äldre än 20 år. Många av dessa hade nämligen vuxit snabbt och även bildat eller köpt till sig dotterföretag. I konfektionsindustrien, snickeriindustrien, betongvaruindustrien och konservindustrien var dock omkring hälften av antalet anställda sysselsatta i företag som etablerats sedan 1919.

Frågan varför företagsbildningen under mellankrigstiden fick en från förkrigstiden ganska

avvikande karaktär kan inte besvaras genom hänvisning till några få orsaker. Ett flertal sammanfallande sådana var i stället avgörande. En belysning av några av de viktigaste bland dessa kan också ge en uppfattning om de många nya företagens roll och betydelse i den industriella utvecklingen som helhet.

Eftersom många verkstadsföretag specialiserade sig, blev åtskilliga av de produkter och halvfabrikat, t ex svarvade och pressade detaljer, verktyg, instrument och dylikt som de tidigare sysslat med, lediga för tillverkning inom andra företag. Vidare kom en del nya material, bland andra det rostfria stålet och lättmetallerna, att spela en roll, eftersom framställningen av diverse produkter av dessa nyheter lämpade sig väl för små företag. Bland de nya verkstadsföretagen

finner man sålunda påfallande många underleverantörer, vilket inte alls i samma utsträckning var fallet före kriget. Dylika underleveransföretag, som alltså kompletterade de äldre snarare än konkurrerade med dem, behövde eller kunde i regel inte startas annat än i liten skala.

En annan viktig orsak till den livliga etableringen av mestadels små företag var att inkomsthöjningen i landet medförde en mer differentierad efterfrågan på konsumtionsvaror, särskilt på sk varaktiga sådana. Den höjda levnadsstandard som i huvudsak äldre företag möjliggjorde genom sin utveckling tog sig bl a uttryck i att sådana varor fick en större marknad, eftersom de vanligen tillfredsställde andra behov än de elementära. Det låg dock i sakens natur att många av dessa nya produkter till en början hade en mycket

Tabell 2. Företagsbildningen 1919-39 och dess betydelse för sysselsättningen

Industrigränar	Antal företag i verksamhet 1940	Därav startade 1919-39 I %	Antal arbetare 1939 i företag som var i verksamhet 1940	Därav i företag startade 1919-39 I %
Järn- och stålverk	57	0	26 957	0
Järn-, stål- och metallmanufakturindustri	978	50	35 992	19
Maskin- och apparatindustri (exkl elektrisk ind)	760	42	57 370	14
Elektrisk industri	136	74	19 579	23
Cementindustri	10	30	1 475	10
Betongvaru- och lättbetongindustri*	385	77	3 228	54
Tegelbruk*	263	9	8 979	6
Porslins- och keramikindustri	35	26	4 111	5
Glasbruk	50	20	5 177	16
Snickeriindustri	1 918	61	26 215	49
därav möbelindustri	789	58	11 620	41
Pappers- och pappförädlingsindustri	212	58	5 442	32
Kakao-, socker- och fruktförädlingsindustri	158	58	5 780	17
Margarinindustri	31	58	734	47
Konservindustri	76	59	2 548	46
Mineralvatten- och läskedrycksindustri*	125	44	1 002	26
Bomullsindustri	96	36	15 337	3
Ylleindustri	108	15	10 229	2
Trikåindustri	206	72	11 112	38
Konfektions- och annan sömnadsindustri	485	77	28 730	50
Garverier	66	12	2 312	3
Handsk-, skinn- och pälsvaruindustri	162	68	2 090	44
Skoindustri	299	71	11 690	31
Färg- och färgningsindustri	71	55	1 165	17
Olje-, såp-, tvål-, parfym- och kosmetikindustri	148	55	2 720	25
Samtliga industrier	7 624	56	274 637	25

* Uppgifterna är här mindre säkra än för de andra branscherna.

Källa: E. Dahmén, Företagsbildningen förr och nu. Industriens Upplysningstjänst, serie C nr 8, Stockholm 1953.

Mellankrigstiden

E Dahmén

begränsad avsättning. Ofta importerades de därför till att börja med men så småningom ökade efterfrågan inom Sverige så mycket att det blev lockande att här börja en tillverkning. I alla de fall där det likväl inte snabbt blev marknader för massproduktion och landsomfattande försäljning, blev det mest småföretag som utnyttjade möjligheterna.

Vad som också bäddade för en livlig småföretagsetablering var att somliga av de nya produkterna inte kunde lönsamt transporteras långa vägar. I dessa fall ledde en snabbt spridd kännedom om dem till en efterfrågan som kunde börja tillfredsställas av företag med lokal, eller i varje fall regional, avsättning. Detta var t ex fallet med de nya betongrören, som på så sätt gav anledning till en livlig företagsbildning, i synnerhet under 1930-talet och inte sällan som binäring till jordbruk. På liknande sätt förhöll det sig med åtskilliga andra produkter för vilka transportkostnaderna var höga. Men det låg i denna utvecklings natur att de nya företagen med få undantag måste förbli ganska små. På liknande sätt låg det till bland sågverken. Samtidigt som många sådana med omodern utrustning lades ned som följd av trycket från stora moderna sågverk med större och konkurrenskraftigare exportproduktion, blev det en livlig etablering av småsågverk som täckte ett lokalt behov och ej sällan var transportabla. Dessa nya småsågverk byggde bl a på tillkomsten av en teknisk nyhet, nämligen den s k cirkelsågen.

Det var dock långt ifrån bara omständigheter av hittills exemplifierat slag som ledde till etableringen av så många småföretag. Till det som också i hög grad bidrog hörde bilismens begynnande utveckling samt elektrifieringen. I båda fallen var det fråga om starkt dynamiska utvecklingsblock med många förgreningar i tid och rum.

Men även ett par betydelsefulla inslag i samhällsutvecklingen av helt annat slag spelade en roll.

Redan service åt bilarna gav upphov till många småföretag. Dessa ägnade sig visserligen främst åt reparationer men inte sällan tog de efter en tid också upp en eller annan liten tillverkning i anslutning härtill. Men viktigare än denna direkta anledning till företagsetablering var redan på ett tidigt stadium av bilismens utveckling, dvs innan den på sitt genomgripande sätt påverkade hela samhällsutvecklingen, att lastbilarna i synnerhet på landsbygden gjorde transporter snabbare och billigare. Därigenom förbättrades förutsättningarna för många olika slags småföretag – inte bara verkstäder – lite varstans på orter där det tidigare knappast skulle ha kunnat drivas några sådana.

Elektrifieringen fick på i huvudsak tre sätt stor betydelse för tillkomsten av en mångfald småindustrier. För det första uppstod nya småföretag ur en lokal serviceverksamhet på det elektriska området. Det fanns många små elmaterieldetaljer som lämpade sig för dem. För det andra gav elkraftsdistributionen över landsbygden tillgång för småföretag till en praktisk kraftkälla, som det blev lockande eller åtminstone möjligt att utnyttja när samtidigt transportproblemen kunde lösas bättre än förut. För det tredje kunde elindustrin i motsats till tidigare tillverka små, relativt billiga och lättskötta elektriska motorer, som passade bra för småindustriell drift.

Nya grupper grundar företag

Till de inslag i samhällsutvecklingen som spelade stor roll för den livliga småföretagsbildningen hörde breddningen av rekryteringsbasen för företagsgrundare. Tidigare hade handels folk stått för de flesta etableringarna. Under 1920-talet och 1930-talet kom i stället arbetare, förmän, verkmästare, ingenjörer med lägre utbildning i förgrunden. Flertalet nya industriföretag startades av personer inom dessa grupper (tabell 3).

Denna utveckling berodde inte bara på att utrymmet för småföretag ökade på ovan antydda sätt utan också på att dessa nya kategorier blivit talrikare, fått mer eller mindre lång erfarenhet av industriellt arbete och ibland även utbildning i yrkesskolor. Inte så få bland dem hade dessutom själva eller med hjälp av släktingar fått något

Tabell 3 Företagsgrundarnas tidigare sysselsättning

Yrke eller sysselsättning omedelbart före företagsgrundandet	Ant. företagsgrundare i företag startade 1919-39	%
Tekniker	116	3
Företagsledare i industrien	34	1
Företagsledare i handel, inköps- och försäljningschefer, handelsresande m. fl.	380	11
Högre tjänstemän	52	2
Arbetare och likställda	1 476	41
(Därav):		
(Lägre tjänstemän)	(296)	(8)
(Hantverkare)	(113)	(3)
(Arbetare)	(1 067)	(30)
Övriga och okända	1 479	42
Summa	3 537	100

Källa: E. Dahmén, Företagsbildningen förr och nu, Stockholm 1953. Industriens Upplysningstjänst, serie C nr 8, Stockholm 1953.

bättre ekonomiska resurser än tidigare. I den industriella utvecklingens natur låg alltså en höjning av de breda folklagrens allmänna standard i flera olika betydelser, vilket skapade en bredare bas för rekryteringen av företagsgrundare.

Tidigare hade bristande avancemangsmöjligheter för en arbetare, förman, verkmästare eller lägre tjänsteman inte så ofta väckt tankar på att starta egen industriell rörelse men efterhand blev detta vanligare. De som i industrialiseringsepoken början flyttade från lantbruksarbete till hantverk till fabriksarbete övervägde inte ofta någon egen industriell företagsetablering utan på sin höjd att börja eget hantverk. För en senare generation var sådana tankar inte lika främmande. Det är i detta sammanhang intressant att konstatera att många av de nya företagen startades helt enkelt därför att vederbörande saknade arbete eller riskerade att bli utan ett sådant. Många kom med andra ord till för att grundaren behövde ett levebröd. Det sociala skyddsnätet var ju på den tiden svagt. Under mellankrigstiden var företagsbildningen, i motsats till tidigare, i en hel rad branscher livlig under depressionsår och för industrien som helhet visar åtminstone 1930-talets dåliga år en påtaglig ökning av företagsbildningen.

Den omständigheten att samhällets ekonomiska och sociala omdaning sålunda förde in en ny kategori som företagsgrundare bidrog till att

de nya företagen inte bara startade i liten skala, något som ju även en rad andra omständigheter kan förklara, utan i regel också förblev små. Den nya tidens företagare var mindre kapitalstarka än sina till handeln så ofta knutna föregångare. Därtill kom att de vanligen hade både mindre möjligheter och mindre lust att låna mycket pengar för att försöka få till stånd en snabb expansion. Under mellankrigstiden bestämdes företagets tillväxt därför av möjligheterna att finansiera en tillväxt med egna medel i högre grad än vad fallet varit tidigare. Härvidlag spelade för övrigt inte bara den rent finansiella sidan av saken stor roll. Det är nämligen också tydligt att tanken på att driva ett större företag i regel var för industrianställda arbetare eller tjänstemän ganska fjärran. Oftast ville de inte ens om finansieringen kunde ordnas, göra försök att bygga upp någon större organisation.

Den vidgade rekryteringsbasen för företagare och den etablering den gav upphov till hade en del intressanta följder vid sidan av dem som låg i den småindustriella driftens natur som sådan. Några av dem förtjänar att omnämnas särskilt.

Bland annat ökades industriens självförsörjningsgrad, dvs importberoendet blev mindre än det annars skulle ha blivit. Det låg sällan inom möjligheternas ram för de nya företagen att inrikta sig på export, i varje fall inte till en början. Det var, vid sidan av underleveranser, i stället tillverkning av förut importerade produkter som

Mellankrigstiden

E Dahmén

lockade, särskilt sedan valutadeprecieringen 1931 ökat konkurrensförmågan på hemmamarknaden. Framst inom verkstadsindustrien och järn- och metallmanufakturen blev tillverkningsprogrammet under 1930-talet väsentligt breddat genom småföretagens utbredning.

Även om ganska få av de nya småföretagen svarade för stora innovationer, var de ofta framgångsrika i att komma med små sådana på specialområden och framför allt i att snabbt följa andra i spåren. De kom på sistnämnda sätt att tidigt etablera konkurrens på de nya områdena och påskynda spridningen av innovationer.

Vidare var undantagen från regeln att de nya småföretagen i sin egenskap av underleverantörer snarast kompletterade redan befintliga företag ganska många. I en del fall vidmakthöll de konkurrensen genom att hålla sig utanför kartellsamarbete. Ofta utmärkte de sig för en påfallande smidighet och förmåga att snabbare än stora företag lägga om tillverkningsprogrammen och att uppträda på nya marknader. Detta kunde betyda en konkurrensskärpning oavsett om kartellsamarbete förekom i branschen eller ej.

I vissa branscher fick företagen en ganska speciell och anmärkningsvärd inverkan på konkurrensen. Ett belysande exempel både på utveckling av en ny bransch och på en sådan inverkan är vad som hände inom byggnadssnickeriet. Tidigare hade i stort sett bara fönster och dörrar tillverkats på fabrik. Resten av träarbetet hade gjorts direkt på byggnadsplatsen. Typiskt var också att snickerierna vanligen drivits av byggmästare, ofta i direkt anslutning till trävaruhandel eller byggnadsentreprenad. På 1920-talet började färdiga inredningar tillverkas på fabrik och blev snabbt så populära att en hel mängd nya företag slog sig på en sådan tillverknings. På sina håll kunde de företag som var

tidigast framme med nyheterna inte täcka marknadens snabbt ökade efterfrågan. Detta lockade naturligtvis nya företagsgrundare, särskilt som det var lätt och billigt att starta ett byggnadssnickeri. Konkurrensen blev på så sätt mycket hårdare än i början och ofta särskilt hård därför att många företag tidvis drevs med förlust. I påfallande många fall baserade man nämligen priskalkylerna huvudsakligen på de rörliga kostnaderna, dvs man räknade inte med tillräckliga avskrivningar på maskiner och byggnader. Det blev ofta så att man drev företaget så länge utrustningen var funktionsduglig. När man sedan ställdes inför frågan huruvida den skulle ersättas eller ej, saknade man ofta resurser att välja det första alternativet. Företaget gjorde kanske konkurs eller utbjöds till salu billigt. Nya företagare fanns då, särskilt när så många fler än tidigare nu kunde komma ifråga som företagare, mycket ofta till hands för att ta över verksamheten.

Det som här beskrivits för byggnadssnickeriernas del var rätt vanligt på flera andra områden, bl a i möbelindustrien och skoindustrien. Under sådana förhållanden blev det här inte någon god jordmån för större kapitalkrävande företag med modern maskinpark. Sådana företag skulle nämligen lätt ha kommit i underläge i konkurrensen. Endast få nya startades därför i stor skala. Det kan knappast bestridas att moderniseringen och utvecklingen av de här berörda industrierna härigenom blev hämmad. Men om snickerivarorna, möblerna och skorna blev dyrare för konsumenten än de annars skulle ha blivit är en öppen fråga. Å ena sidan hölls priserna genom den intensiva konkurrensen nere på en i förhållande till kostnaderna låg nivå. Men å andra sidan är det möjligt att kostnaderna i längden kom att ligga onödigt högt därför att vinsterna i företagen inte blev tillräckliga för att tillåta en genomgripande och kapitalkrävande rationalisering eller för att locka någon att satsa större kapital på modern byggnadssnickeri-, möbel- eller skoproduktion.

Konfektionsindustrien erbjuder exempel på ett annat slags förlopp, där bl a annorlunda förhållanden ifråga om grundarekryteringen hade betydelse. Branschen var synnerligen lönande under genombrottstiden på 1930-talet, då marknadsutvidgningen var snabb. Konkurrensen

pressade inte samman vinstmarginalerna alltför mycket ens mot slutet av 1930-talet, trots en då livlig nyföretagsbildning. Man kan mot denna bakgrund fråga sig varför inte ännu fler nya företag startades. Svaret torde vara att det startades ungefär så många nya företag som kunde startas med hänsyn till det begränsade antalet personer med förutsättningar - i första hand i form av branschkännedom - att över huvud taget etablera sig i branschen. Rekryteringsbasen var alltså till en början förhållandevis smal. Den breddades inte förrän konfektionsindustriens allmänna expansion lett till en stor industri med många anställda. Först då började arbetare, förmän och verkmästare att mera allmänt starta konfektionsföretag.

Vid andra världskrigets utbrott

När andra världskriget bröt ut hade industrien fått sin sedan drygt ett halvsekel snabbt ökade betydelse i folkhushållet väl befäst. Dess styrka bar nu upp det mesta av inkomstbildningen och därmed av den höjda levnadsstandard som i hög grad kommit de breda folklagren till del. Väsentligt ökat utrymme hade vidare skapats för ett mycket livligt bostadsbyggande, för en på 1930-talet påbörjad men ännu inte långt hunnen tillväxt av den offentliga sektorn samt för en ambitiös socialpolitik. Detta hade skett främst tack vare exportindustriens förmåga att tjäna utländska valutor för importbetalning men också genom att så många företag, inte minst nya sådana, minskat importberoendet på åtskilliga områden.

De industriella utvecklingskrafter som vid denna tid alltjämt var i huvudsak latent hade, i motsats till vad som var fallet med de redan då starka, mest att göra med vad som var möjligt och förestod på kommunikationernas, främst bilismens men också flygets, områden, samt med den fortsatta elektrifieringen. Därtill kom att en omfattande internationalisering av företagarverksamheten, dvs inte endast en fortsatt ökning av exporten, stod för dörren när kriget bröt ut. Denna hade till avgörande del samband med den revolutionerande förbättring av de globala kommunikationerna, i detta begrepps vida mening, som var på gång. Även den mesta expansions-effekten av många utvecklingsblock inom landet

låg ännu i framtiden. Deras styrka hängde mycket samman med ett redan på 1930-talet klart känt behov av utbyggd infrastruktur och stora förändringar inom snabbt växande städer och andra tätorter. Genom allt detta var marken väl beredd även för många samhällsförhållandens genomgripande förvandling.

Framställningen i detta kapitel bygger i stor utsträckning på:

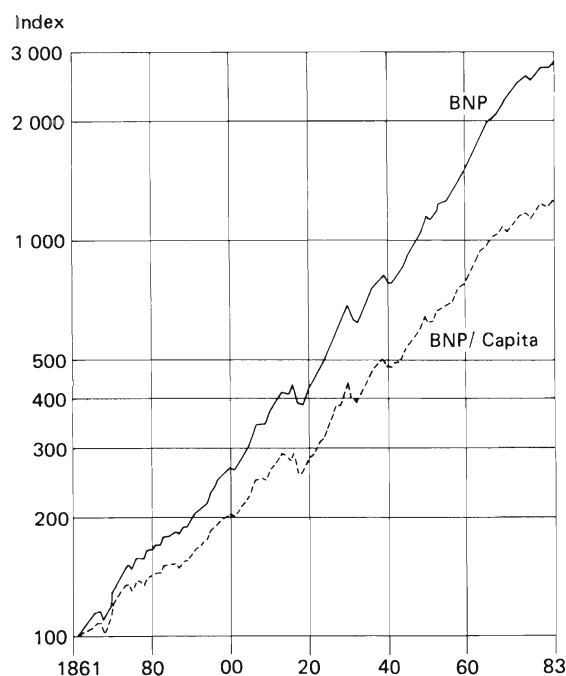
Dahmén, E, 1950, *Svensk Industriell Företagarverksamhet – Kausalanalys av den industriella utvecklingen 1919-1939*, Industriens Utredningsinstitut, Stockholm.

Den industriella utvecklingen efter andra världskriget

Erik Dahmén och Bo Carlsson

De föregående kapitlen har skildrat Sveriges omvandling från ett samhälle dominerat av jordbruk till ett av de mest utvecklade industriländerna i världen. I föreliggande kapitel belyses vad som hänt efter andra världskriget. Framställningen inleds med några uppgifter rörande bruttonationalprodukten (BNP) och utrikeshandeln sedan industrialiseringens början samt med en statistisk bild av den industriella utvecklingen sedan 1945.

Figur 1. BNP och BNP per capita i Sverige 1861-1983
Index 1861 = 100. Logaritmisk skala

Källa: Serien framtagen av Industriens Utredningsinstitut.

Den ekonomiska tillväxten i historiskt perspektiv

Den svenska bruttonationalprodukten ökade från industrialiseringens början fram till andra världskriget med ungefär tre procent i genomsnitt per år. Internationellt sett betydde detta en ovanligt snabb tillväxt. Vid 1930-talets slut var BNP per invånare högre i Sverige än i nästan alla andra länder. Tillväxtens konjunkturella variationer har varit ganska stora. Ökningen av BNP var snabbast kring sekelskiftet, under senare hälften av 1920-talet och efter den svåra depressionen 1931-33, som medförde en minskning av BNP (figur 1).

Efter andra världskriget fram till 1970-talets mitt var tillväxttakten ännu högre och dessutom jämnare än tidigare. Därefter stagnerade BNP under ett par år och ökade sedan endast långsamt under de följande sex åren. Inte någon gång tidigare hade tillväxten under en så lång tid varit lika svag som under åren 1975-82. Även i andra länder blev den lägre under dessa år men endast i få fall var trendbrottet lika tydligt som i Sverige.

Den svenska ekonomins stora beroende av handelsutbyte med utlandet antyds av figur 2.

Under ett första skede, fram till första världskriget, motsvarade exporten 15-20 procent av BNP. Under den därefter följande perioden med två världskrig och däremellan liggande världsdepressioner låg genomsnittet något lägre. Därefter återgick exportandelen till sin tidigare nivå och steg sedan på 1970-talet till ca 35 procent. Varuimporten har vanligen varit större än varuexporten. Under det första industrialiseringsskedet berodde detta på att stora investeringar, framför allt i infrastruktur, huvudsakligen järnvägar, och i tätortsbyggnation, men även i industrin, direkt och indirekt medförde ökad inkomstbildning och därmed efterfrågestimu-

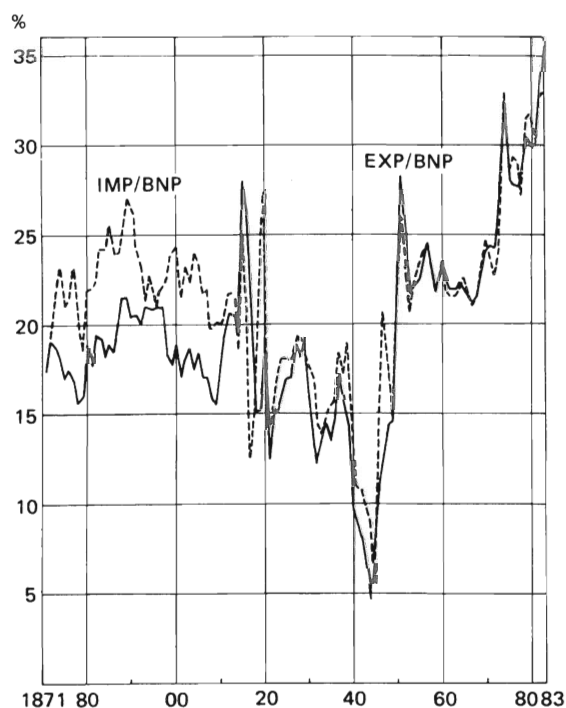
Den industriella utvecklingen

E Dahmén/B Carlsson

lans. Industriinvesteringarna medförde dessutom betydande import, bl a av råvaror och maskiner.

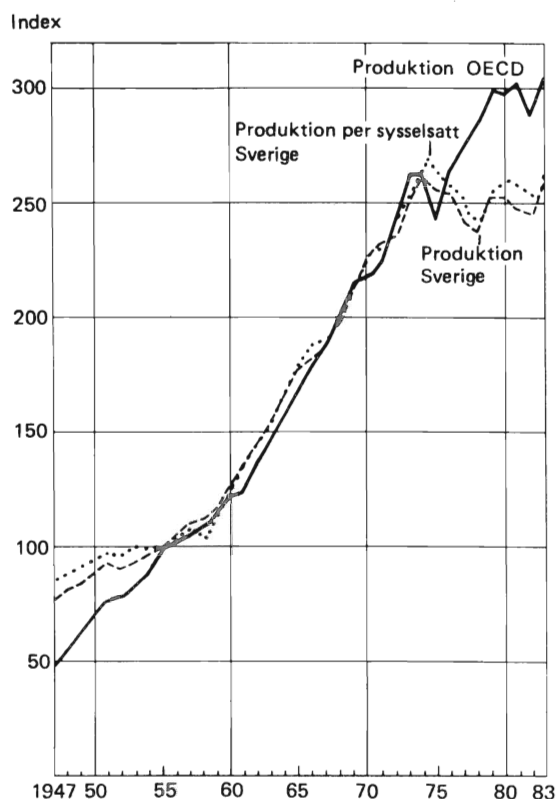
Fram till 1910 finansierades importöverskotten med långfristiga lån i utlandet. Därefter täcktes de fram till andra världskriget mer än väl av tjänsteexport, främst det sk sjöfartsnettot. Det blev överskott i bytesbalansen och utlandsskulden var i stort sett återbetald redan före 1930.

Figur 2. Exporten och importen av varor i procent av BNP 1871-1983

Källor: 1871-1949: Tabell B:4 i Ohlsson, L, Utrikeshandeln och den ekonomiska tillväxten i Sverige 1871-1966, IUI, 1969. 1950-83: Statistiska meddelanden, serie N 1984:5.5.

Figur 3. Industriproduktion i Sverige och OECD samt svensk industriproduktion per sysselsatt 1947-83. Index 1955 = 100

Anm: För 1947-54 har utvecklingen för OEEC använts, uppräknad med hjälp av OECD-nivå.

Källor: Sverige: SOS Industri olika årgångar OECD/OEEC: 1947-54: OEEC Statistical Bulletines, Industrial Production Historical Statistics 1955-1964, Paris 1966. 1965-75: OECD, Industrial Production, Historical Statistics, Revised Series, Supplement No 1 Paris 1977. 1976-83: OECD, Main Economic Indicators, Paris, olika årgångar.

Under efterkrigstiden har bytesbalansen varit i jämvikt fram till 1970-talets mitt med endast konjunkturella växlingar mellan underskott och överskott. Därefter blev det så stora importöverskott och en så kraftig minskning av sjöfartsnettot att bytesbalansen visade mycket stora underskott med stor upplåning utomlands som följd. Eftersom investeringarna inte ökat, har denna skuldsättning främst bidragit till att upprätthålla konsumtionen. Ett annat tecken på samhälls-ekonomins försvagning är att den svenska kronans värde på mindre än tio år minskat med

Tabell 1. Produktionstillväxt inom olika näringsgrenar 1945-83. Årlig procentuell förändring

Sektor	1945-50	1950-60	1960-65	1965-70	1970-75	1975-80	1980-83
Jordbruk mm	3.9	-1.4	-0.4	-0.3	0.9	1.7	3.1
Skogsbruk	6.1	1.9	0.6	2.9	-1.5	-2.9	3.5
Industri	7.7	3.9	8.2	5.6	2.7	-0.4	0.5
El, gas mm	7.0	7.1	8.9	5.3	7.9	4.3	4.2
Byggnadsindustri	4.9	2.3	7.1	2.7	0.4	1.3	-0.1
Varuhandel	7.5	3.9	5.3	3.3	3.4	1.2	-0.1
Samfärdsel	4.0	3.9	4.5	4.2	5.5	3.8	-0.5
Bostadsförvaltning	3.2	5.8	2.6	2.5	2.5	1.9	0.3
Privata tjänster	3.8	3.6	5.0	2.7	3.2	0.7	2.7
Offentliga tjänster	5.1	3.5	4.4	5.7	3.8	3.4	1.9

Källor: För perioderna 1945-70, Bentzel, R, "Tillväxt och strukturomvandling under efterkrigstiden" publ i Södersten, B, (utg), "Svensk ekonomi", 2 uppl, Stockholm 1974. För den senare perioden, Statistiska Meddelanden serie N 1984:55.

drygt 40 procent i förhållande till genomsnittet av andra länders valutor.

Den statistiska bilden

Den industriella produktionens utveckling efter andra världskriget visas i figur 3. Den fleråriga minskningen från 1975 och det förhållandet att produktionen i början av 1980-talet inte var större än tio år tidigare kontrasterar mot den internationella utvecklingen. Någon motsvarighet till denna långa stagnation finns nämligen inte, med något enstaka undantag, i andra industriländer.

Av tabell 1 framgår hur industriproduktionen och produktionen inom andra verksamheter utvecklats under efterkrigstiden. Produktionen ökade till en början särskilt snabbt inom industrin. Efter 1970 expanderade tjänstesektorerna snabbare än industrin.

Hur produktionen utvecklats inom olika huvudgrenar av industrin framgår av tabell 2.

Verkstadsindustrierna har vunnit terräng medan råvaruproducenterna och de råvarunära industrierna visserligen till en början ökade sin produktion särskilt snabbt men med massa- och pappersindustrin som ett undantag har de under senare delen av efterkrigstiden haft en svagare utveckling. I ögonfallande är den kemiska industrins genomgående mycket snabba expansion och att textil- och beklädnadsindustrin fallit tillbaka.

Den förändring av produktionsstrukturen som i grova drag framgår av tabell 2 har sin motsvarighet i exportens varusammansättning. Tabell 3 visar utvecklingen sedan förhållandena normaliserats efter efterkrigsomställningarna. Verkstadsindustriernas andel har ökat från ca 25 procent 1950 till drygt 40 procent medan råva-

Tabell 2. Industriproduktionens sammansättning 1946-83. I procent

Bransch (SNI)	1946	1965	1974	1983
Järnmalmsgruvor (2301)	0.9	3.8	1.8	0.8
Livsmedelsindustri mm (31)	23.3	9.5	7.3	10.0
Textil- o konfektionsindustri (32)	13.4	7.4	4.2	2.5
Trävaruindustri (33)	7.6	7.1	9.1	6.6
Massa- och pappersindustri (34)	11.7	13.2	15.6	15.0
Kemisk industri (35)	6.4	8.0	9.0	11.9
Järn- och stålindustri (371)	4.5	7.1	6.8	4.9
Metallvaruindustri (381)	6.2	7.5	7.8	7.5
Maskinindustri (382)	12.2	12.5	12.3	11.9
Elektroteknisk industri (383)	4.0	6.6	7.2	9.5
Varvsindustri (3841)	2.5	2.8	3.0	2.4
Bilindustri (3843)	1.1	4.4	7.0	7.5
Övrig industri	6.0	10.1	8.8	9.4
Summa	100.0	100.0	100.0	100.0

Anm: Fördelningen 1946 avser saluvärde medan övriga år gäller förädlingsvärde. För åren 1946 och 1965 finns ingen branschfördelning enligt SNI, varför uppgifterna för dessa år får anses vara mera ungefärliga.

Källor: SOS Industri olika årgångar samt Statistiska Meddelanden, serie I, 1984:10.

Den industriella utvecklingen

E Dahmén/B Carlsson

rornas och de råvarunära produkternas andel minskat från ca 60 procent till en knapp tredjedel.

Enligt officiell statistik ökade *industrisysselsättningen* med ca 200.000 personer mellan 1945 och 1965. Enligt samma statistik minskade den under de följande 20 åren ungefär lika mycket

Under nästan hela efterkrigstiden har antalet arbetstimmar per sysselsatt minskat genom att deltidsarbete blivit vanligare, arbetsveckan förkortats, semestern förlängts och frånvaron ökat.

Tabell 3. Industrivaruexportens sammansättning 1950, 1965, 1974 och 1984. I procent

Varugrupper	1950	1965	1974	1984
Järnmalm	6.9	5.5	2.7	1.1
Livsmedel	3.8	3.4	1.8	2.2
Teko	1.9	2.6	3.1	2.6
Trävaror	11.1	7.4	6.0	6.6
Massa och papper	30.9	17.1	16.2	14.8
Kemiska produkter	5.1	4.5	6.7	14.3
Järn och stål	6.1	8.1	8.5	5.8
Metallvaror	7.9*	3.1	3.5	5.2
Icke elmaskiner	8.7	15.7	16.1	16.2
Elektriska maskiner	3.6	5.6	8.0	7.8
Fartyg etc	6.6	7.2	5.1	1.2
Bilar	0.8	5.7	9.1	14.8
Övriga	6.6	14.1	13.2	7.4
Summa	100.0	100.0	100.0	100.0

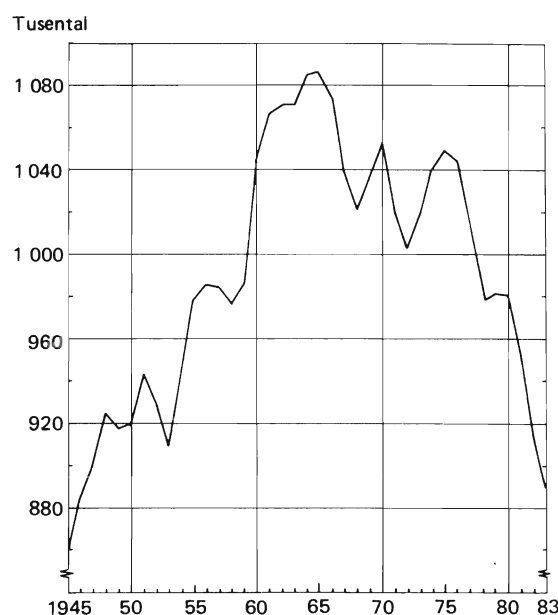
* Övriga verkstadsprodukter, vilken post troligen överskattar siffran för metallvaror.

Anm: Jämförelserna mellan år försvåras av de omläggningar som skett i statistiken. Särskilt uppgifterna för 1950 är osäkra.

Källor: För 1950 års siffror har Konjunkturläget hösten 1954 samt Ohlsson, L, Utrikeshandeln och den ekonomiska tillväxten i Sverige 1871-1966 använts. Övriga års uppgifter har hämtats från resp Statistiska Meddelanden serie H 1966:30, H10 SM8503.

Den genomsnittliga årsarbetstiden för industriarbetare var på 1940-talet ca 2.300 timmar. Fram till 1965 hade den minskat till 2.040 och 1982 till 1.500. Räknat i antal arbetade timmar ökade sammanlagda arbetsinsatsen något från 1945 till 1962, nämligen från ca 2.000 miljoner arbetstimmar till nära 2.100 miljoner. Därefter minskade den till under 1.400 miljoner 1982. Sett över hela perioden från andra världskrigets slut har således antalet arbetstimmar minskat med ca 30 procent.

Figur 4. Industrisysselsättningen i Sverige 1945-83. I 1000-tal

Källor: 1949-59: SOS Industri. 1960-69: Statistiska Meddelanden serie N 1975:98, Appendix 5. 1970-83: Statistiska Meddelanden serie N 1984:5.5. Appendix 5 till Nationalräkenskaperna.

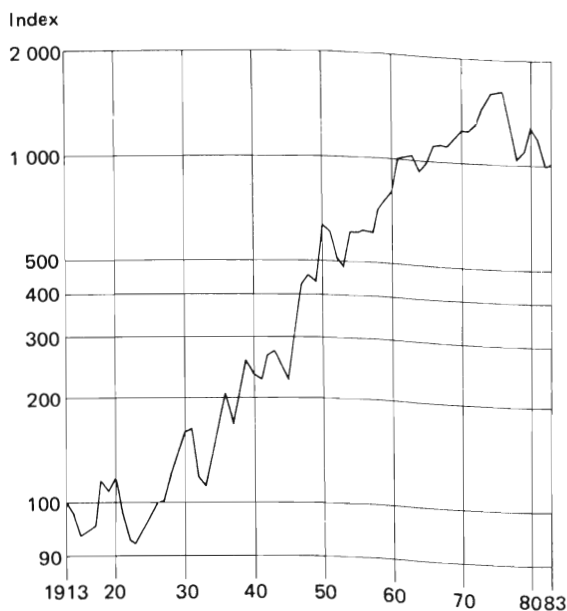
En stor del av den första efterkrigstidens *investeringar* bestod av bostadsbyggnation men även industrins investeringar ökade betydligt från den låga nivån vid krigsslutet (figur 5). 1958 kom en ny investeringsvåg, som varade fram till 1963. Denna var tämligen allmän men särskilt betydande i stålindustrin och skogsindustrierna (figur 6).

Den tredje stora investeringsvågen började 1973 och kulminerade 1975-76. Denna gång

ökade skogsindustrierna, gruvorna, stålindustrin och varven sina investeringar särskilt mycket. Nedgången 1977 och 1978 hade ifråga om djup och bredd sin motsvarighet endast under 1920-talets deflation och 1930-talets svåra depressionsår. Nyinvesteringarna i gruvorna, stålindustrin och varven tycks nästan ha upphört och även i skogsindustrierna minskade de betydligt. Verkstadsindustriernas och den övriga industrins investeringsverksamhet var inte lika konjunkturkänslig. Bortsett från åren kring 1970-talets mitt låg deras investeringar på ungefär samma nivå från 1960-talets första hälft ända fram till 1983.

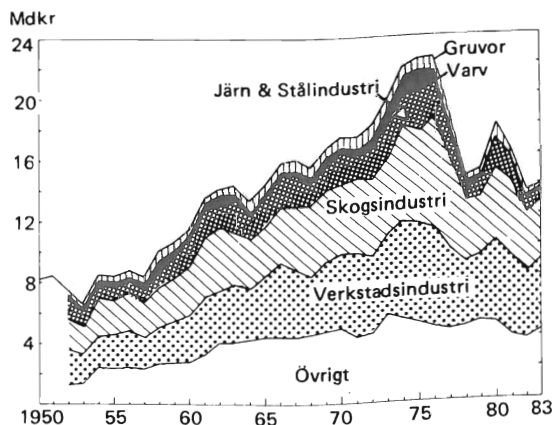
Investeringarnas fördelning på byggnader och anläggningar å ena sidan och maskiner, inventarier och transportmedel å andra sidan har varierat betydligt från tid till annan. De förra låg i stort sett på oförändrad nivå från omkring 1960 fram till investeringsuppgången 1973-76 för att

Figur 5. Industriinvesteringarna i Sverige 1913-83 i gruvor och tillverkningsindustri. 1980 års priser. Index 1913 = 100

Källor: 1913-49: Johansson, Ö, The Gross Domestic Product of Sweden and Its Composition 1861-1955, Stockholm Economic Studies. New Series VIII, Stockholm, 1967. 1950-83: Statistiska Meddelanden serie N 1984:5.5.

Figur 6. Industriinvesteringarnas fördelning på branscher 1952-83 i gruvor och tillverkningsindustri. Mdkr i 1980 års priser

Källor: 1950-69: Statistiska tabeller Nr 1973:44, bilaga till Statistiska Meddelanden serie N 1973:88. Fördelningen av tillverkningsindustrins investeringar på branscher i fasta priser har gjorts med hjälp av fördelningar i löpande priser erhållna från Kommersiella Meddelanden 1953-61 samt SOS Industri 1962-70. 1970-83: Statistiska Meddelanden serie N 1984:5.5, Appendix 2-3.

sedan minska till samma nivå som under 1950-talets första hälft (figur 7). I stort sett hela investeringsökningen efter 1960 bestod således av maskiner, inventarier och transportmedel. Det var också här som nedgången efter 1975 blev mest påtaglig.

En del av industriinvesteringarna bestod av företagsetableringar. Särskilt under den första efterkrigstiden startades många nya företag. Efter mitten av 1960-talet blev etableringarna betydligt färre under ett femtontal år. Vad som därefter hänt finns det ännu inga tillförlitliga statistiska uppgifter om.

Den under större delen av efterkrigstiden livliga investeringsverksamheten spelade naturligtvis en dominerande roll, vid sidan av sk vardagsrationalisering, i den snabba ökningen av industriproduktionen per arbetstimme, dvs produktiviteten, närmare bestämt arbetsproduktiviteten (tabell 4). Den genomsnittliga årliga öknings-takten mellan 1945 och 1974 var nära fem procent. Under 1960-talet var den särskilt snabb. Den låg då mellan 7.5 och 8.0 procent. 1975 blev

Den industriella utvecklingen

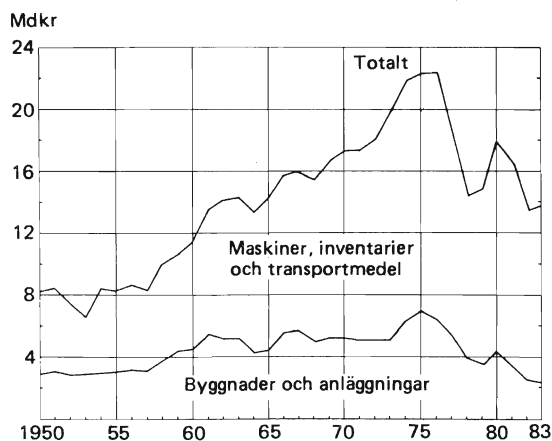
E Dahmén/B Carlsson

det en viss nedgång och produktiviteten låg sedan kvar på ungefär oförändrad nivå under ett par år för att därefter på nytt öka.

Denna statistiska bild av tiden efter andra världskriget inbjuder till följande periodindelning: 1940-talets senare hälft, präglad av anpassning och omställning till fredsförhållandena, 1950-talet, en normal tillväxtperiod. De följande femton åren med anmärkningsvärt snabb tillväxt och en klar gräns 1974. Därefter ett trendbrott, dvs under många år ingen eller ringa tillväxt. Motsvarighet till denna stagnation saknas i industrins tidigare historia.

Den analys som i de följande avsnitten skall göras avslöjar bland annat att denna periodindelning döljer förhållanden som motiverar en delvis annan sådan. Framför allt blir det klart att åren 1960-65 hade en särprägel och att det därefter blev en betydande scenförändring. Denna inne-

Figur 7. Industriinvesteringarnas fördelning på typ av investeringar 1950-83 i gruvor och tillverkningsindustri. Mdkr i 1980 års priser

Källor: 1950-69: Statistiska tabeller Nr 1973:44, bilaga till Statistiska Meddelanden serie N 1973:88. Fördelningen av tillverkningsindustrins investeringar på branscher i fasta priser har gjorts med hjälp av fördelningar i löpande priser erhållna från Kommersiella Meddelanden 1953-61 samt SOS Industri 1962-70. 1970-83: Statistiska Meddelanden N 1984:5.5, Appendix 2-3.

höll många inslag i den för svensk industri betydelsefulla internationella omgivningen samtidigt som ett flertal förhållanden inom landet blev mycket annorlunda. Några av följderna av

Tabell 4. Produktivitetstillväxt i olika näringsgrenar 1950-83. Årlig procentuell förändring

Sektor	1950-60	1960-65	1965-70	1970-75	1975-80	1980-83
Jordbruk	3.0	4.8	6.4	5.6	5.8	7.1
Skogsbruk	0.9	4.6	12.4	5.6	0.1	1.2
Industri	4.0	7.8	7.6	4.4	2.4	3.5
El, gas mm	5.1	6.8	6.4	7.6	3.7	2.9
Byggnadsindustri	0.9	4.8	2.5	4.6	3.2	0.7
Varuhandel	3.0	4.8	3.8	3.5	2.5	0.7
Samfärdsel	3.9	4.9	4.3	5.9	3.7	-0.6
Bostadsförvaltning	*	*	*	2.8	0.3	-3.9
Privata tjänster	*	*	*	4.5	1.5	0.7
Offentliga tjänster	0.0	-0.7	0.0	0.3	0.3	0.0

* Uppgift saknas.

Anm: Produktiviteten har mätts som produktionsvolym per arbetstimma utom för delgruppen fastighetsförvaltning, där uppgift på arbetstimmar saknas och ersatts med antal sysselsatta.

Källor: För perioden 1945-70, Bentzel, R, "Tillväxt och strukturomvandling under efterkrigstiden", publ i Södersten, B, (utg): Svensk ekonomi, 2 uppl, Stockholm 1974. För den senare perioden, Statistiska Meddelanden serie N 1984:55.

dessa i tiden sammanfallande förändringar framträdde dock klart först så småningom, inte minst efter 1970-talets mitt. Det som i den statistiska bilden då satte sin prägel på förloppen hade sålunda åtskilliga rötter långt tillbaka i tiden. De dramatiska händelserna på den internationella oljemarknaden spelade visserligen både direkt och indirekt mycket stor roll men var alltså långt ifrån ensamma avgörande. Slutligen aktualiseras en mycket svårbesvarad fråga, nämligen huruvida 1980-talet visar början till en ny och ganska annorlunda utveckling.

Efterkrigstidens internationella samarbete

Bland de internationella förutsättningarna för Sveriges ekonomiska utveckling under efterkrigstiden förtjänar att särskilt nämnas *liberaliseringen av världshandeln och kapitalrörelserna över ländernas gränser* som stegvis skedde i ett omfattande och även på andra områden betydelsefullt *internationellt samarbete*. Utan denna liberalisering och utan det övriga samarbetet skulle förutsättningarna för den internationella återuppbyggnaden efter kriget och för fortsatt ekonomisk tillväxt ha blivit ojämförligt mycket sämre än de nu blev. I Sverige skulle en tillnärmelsevis lika gynnsam ekonomisk utveckling som nu blev möjlig då inte ha kunnat komma till stånd.

Till en början stötte det ekonomiska samarbetet dock på betydande svårigheter. Somliga hade med ett handels- och valutapolitiskt arv från mellankrigstiden att göra. Andra berodde på att de ekonomiska relationerna länderna emellan blivit mycket annorlunda och kommit att innehålla många möjligheter till omedelbara intressekonflikter.

Världsdepressionen under 1930-talet hade föranlett många länder att införa tullar, kvantitativa importrestriktioner och andra handelshinder i syfte att skydda sina hemmamarknader och sin sysselsättning. Detta bidrog till en betydande minskning av världshandeln. Denna minskade naturligtvis ännu mer under andra världskriget.

En expanderande världshandel förutsatte alltså inte endast en normalisering av förhållandena efter krigets omvälvningar utan även ett undanröjande av mycket av det som dessförinnan försvårat det internationella varuutbytet och

skadat en utvecklingsfrämjande internationell arbetsfördelning.

Redan under kriget hade de allierade makterna tagit initiativet till internationella diskussioner och förhandlingar för att åstadkomma förbättrade förutsättningar för världshandeln. Sålunda anordnades 1944 en internationell konferens i Bretton Woods i USA. Syftet var att draga upp riktlinjerna för de internationella överenskommelser och organisationer som skulle behövas för en återgång till fred och tillväxt. Konferensen ledde så småningom till bildandet av Internationella Valutafonden (International Monetary Fund, IMF) och Världsbanken (International Bank for Reconstruction and Development, IBRD), vilkas syfte var att främja internationellt valutasamarbete respektive att finansiera återuppbyggnaden efter kriget i de krigshärjade länderna samt stödja utvecklingsprojekt i vad som då betecknades som underutvecklade länder. Ett centralt inslag i Bretton Woods-överenskommelsen var att ländernas valutor skulle göras fritt konvertibla, dvs utbytbara, mot varandra till fasta men i undantagsfall justerbara växelkurser, knutna till USA-dollar. Denna skulle i sin tur vara knuten till ett fast guldpris. Detta arrangemang bestod till 1971. Därefter blev växelkurserna både rörligare och i många fall, bl a för USA-dollar, också instabila.

I juni 1947 tog den amerikanske utrikesministern George C Marshall initiativet till ett massivt amerikanskt stödprogram till återuppbyggnaden i Västeuropa efter kriget. OEEC (Organization for European Economic Cooperation) inrättades 1948 som det organ genom vilket Marshallhjälpen skulle administreras. Detta omorganiserades sedermera (1960) till OECD (Organization for Economic Cooperation and Development) och inkluderade då, förutom de västeuropeiska länderna, även USA och Canada, samt senare också Japan, Australien, Nya Zealand och Turkiet.

De nämnda organisationerna kunde emellertid inte klara alla de valutaproblem som uppstod i Europa under det första skedet av återuppbyggnaden. Därför föranleddes regeringarna att behålla, och även införa en del nya, begränsningar av handeln med såväl varor som valuta. Det blev ett nätverk av bilaterala avtal mellan enskilda länder. Dessa åtgärder, som i regel kunde anses ha nödfallskaraktär, ersattes 1950 av

Den industriella utvecklingen

E Dahmén/B Carlsson

EPU (European Payments Union), ett multilateralt clearing-organ för internationella betalningar inom ramen för OEEC. Detta betydde ett framsteg i den liberalisering som i princip länge eftersträvats.

Det var dock inte bara brist på konvertibla valutor som präglade de första efterkrigsåren. Eftersom mellankrigstiden hade lämnat efter sig en mångfald tullar och andra åtgärder som begränsade varuströmmarna mellan länderna, fördes, i syfte att liberalisera och därmed öka den internationella handeln, förhandlingar som 1947 ledde till GATT (General Agreement on Tariffs and Trade). Detta avtal betydde en integrering av ett antal bilaterala handelsavtal och syftade till att avskaffa kvantitativa handelsrestriktioner och reducera tullar mellan de avtalsslutande länderna, ett mål som i stor utsträckning uppnåddes. Avtalet byggde på MFN-principen (Most Favoured Nation), dvs utsträckande av de mest gynnsamma bilaterala överenskommelserna till alla länder som undertecknade avtalet. Det kompletterades efter ytterligare förhandlingar i samma syfte 1951, 1956 och 1961 samt av den s k Kennedy-rundan som innebar tullreduktioner under åren 1968-72 och senare av liknande överenskommelser i Tokyo. Senare, särskilt sedan 1970-talets mitt, har olika slag av handelsrestriktioner, dock inte tullar, samt andra former av protektionism på nytt blivit ganska vanliga. Någon radikalt ny, protektionistisk handelspolitik på bred front har detta dock inte inneburit.

Strävandena efter ett närmare internationellt ekonomiskt samarbete stannade inte med GATT och dess efterföljare. Av såväl politiska som ekonomiska skäl diskuterades ett framtida enande av Europa.

Det första försöket till europeisk ekonomisk integration utgjordes av en tullunion, mellan

Belgien, Nederländerna och Luxemburg, Benelux, 1948. Denna följdes 1952 av den europeiska kol- och stålunionen (European Coal and Steel Community, ECSC), i vilken även Frankrike, Italien och Västtyskland ingick. Förhandlingarna om utökad västeuropeisk integration gick vidare från denna bas och resulterade i Romfördraget 1957, som drog upp riktlinjerna för EEC (European Economic Community, sedermera European Communities, på svenska benämnd de Europeiska Gemenskaperna, EG).

Under 1958 och 1959 fortsatte förhandlingarna mellan de västeuropeiska länder som inte ingick i EEC. Dessa resulterade 1960 i bildandet av EFTA (European Free Trade Association), bestående av Danmark, Norge, Schweiz, Storbritannien, Sverige och Österrike, med Finland som associerad medlem. 1973 slöts ett avtal mellan EEC och EFTA om liberalisering av handeln mellan de båda blocken. EEC blev senare utvidgat med fler medlemmar.

Läget vid andra världskrigets slut

Eftersom Sverige undgått kriget, var läget vid krigsslutet ojämförligt mycket bättre än i de krigsskadade europeiska länderna. Efter ett par års nedgång i BNP under de första krigsåren hade 1939 års nivå nåtts redan 1943. Industriproduktionen, som sjönk mer än BNP, nådde förkrigsnivån ett år senare. Nedgången under de första krigsåren berodde främst på minskad export av trävaror, pappersmassa och järnmalm medan andra branscher hade lyckats hålla sin produktion någorlunda väl uppe. Genom militära beställningar samt i stor utsträckning bortfallen import hade produktionen inom verkstadsindustrierna och den kemiska industrin kunnat öka.

Då exporten alltså i viss utsträckning upprätthållits samtidigt som krigshändelserna försvårat importen, hade det blivit betydande överskott i bytesbalansen. Valutareserven var därför vid krigets slut välfylld. Redan detta innebar ett gott utgångsläge. Störst betydelse hade naturligtvis dock det förhållandet att konkurrenskraften var stark tack vare att industrin och infrastrukturen var oskadad, i motsats till vad fallet var i flertalet konkurrentländer i Europa. Under kriget hade dessutom den svenska pris- och kostnadsnivån stigit mindre än många konkurrentländers.

Dessa styrkefaktorer var väl kända. Det fanns dock en ganska utbredd oro för en internationell efterkrigsdepression med deflationistiska prisfall och svåra följder inte minst för Sverige. Denna oro visade sig obefogad. Nästan omedelbart blev det en betydande efterfrågeökning samt inflation i stället för motsatsen. Problemet för Sverige blev därför inte att finna köpare till exportprodukterna. Däremot blev det svårt att få till stånd den import som aktualiserades av en livlig inhemsk efterfrågan. Denna efterfrågan berodde delvis på under kriget ackumulerade konsumtions- och investeringsbehov. Den stora ökningen av industriinvesteringarna 1946–51 skall ses mot samma bakgrund. Kapacitetsutbyggnaden blev betydande inom flertalet industrigrenar.

Trots den livliga efterfrågan inom landet, som bidrog till uppkomsten av ett inhemskt inflationstryck vid sidan av det som kom utifrån, fördes till en början, under intryck av kvardröjande rädsla för depression, en expansiv ekonomisk politik. Bl a tillfördes betydande likvida medel i syfte att hålla nere räntenivån, som trycktes uppåt av marknadskrafterna. Särskilt sedan kronan apprecierats med 17 procent på sommaren 1946, i syfte att i möjligaste mån avskärma landet från prisstegringar utomlands, och importmöjligheterna så småningom förbättrats, bidrog denna politik till att det i stället för det tidigare överskottet i bytesbalansen blev ett stort underskott under åren 1947 och 1948.

Genom en viss omläggning av den ekonomiska politiken – föranledd också av att man vid det laget inte längre fruktade en djup depression – eliminerades dock detta underskott redan 1949. Trots detta beslöt man att följa det brittiska pundet när detta i september samma år devalverades gentemot dollarn med 30 procent. Eftersom även ett antal andra länder devalverade mot dollarn, men i de flesta fall mindre än Sverige, motsvarade detta en visserligen betydande men dock väsentligt mindre sänkning av kronans värde gentemot genomsnittet av utländska valutor. Denna valutapolitik berodde i huvudsak på den förhärskande synen på de ekonomiska utsikterna på något längre sikt och på en underskattning av inflationskrafterna.

Den svenska industrin, som vid det laget inte längre hade några stora svårigheter att få nödvändiga insatsvaror från utlandet, fick som följd

av denna valutapolitik sitt redan ganska goda utgångsläge inför 1950-talet ytterligare förstärkt. I synnerhet gällde detta exportföretagen, i första hand skogsindustrierna. Särskilt sedan Koreakriget från hösten 1950 via sin inflationistiska inverkan på de internationella råvarumarknaderna drivit upp efterfrågan på många svenska exportprodukter, upplevdes läget som gynnsamt och framtidsperspektiven mestadels som föga oroande. Man hade dock ganska klart för sig att industristrukturen inte var helt välanpassad till vad som var att vänta i den internationella ekonomin.

Mellanperiod: 1951-59

Den hemmamarknadsorienterade expansionen under 1930-talet och under 1940-talets avspärrningsår hade lett till att textil- och beklädnadsvaror tillsammans med livsmedel och andra liknande hemmamarknadsprodukter 1946 svarade för ca 40 procent av den industriella produktionen. Detta var lika mycket som de mer exportinriktade verkstads-, massa- och pappersindustrierna tillsammans. Andelen var mycket stor ännu 1950. Eftersom ca 60 procent av exporten då bestod av råvaror eller råvarunära produkter, var det rätt klart att minskad konjunkturkänslighet och långsiktig balans i utrikeshandeln krävde betydande diversifiering.

Problemen blev dock inte genast akuta. Detta förklaras dels av Koreahögkonjunkturen dels, mindre kortvarigt, av Marshallhjälpen, som i hög grad bidrog till att Europa ekonomiskt expanderade snabbt på ganska bred front. Det blev härigenom ett större och mer bestående utrymme för svensk export av traditionella produkter än det som intill dess i huvudsak skapats av återuppbyggnadsbehovet i de krigsskadade länderna.

Med tanke på sistnämnda förhållande kunde man kanske ha väntat sig en snabbare industriell utveckling i Sverige under 1950-talet, bl a livligare investeringsverksamhet än som nu blev fallet. En stor del av förklaringen till att tillväxttakten inte kunde mäta sig med de övriga europeiska ländernas är naturligtvis den förhållandevis höga nivå från vilken produktionsökningen började. Det fanns dock andra, mindre självklara orsaker.

Den industriella utvecklingen

E Dahmén/B Carlsson

En sådan orsak var att svensk industri på ett stort område, nämligen textil- och beklädnadsindustrins, utsattes för ett omvandlingstryck av tvångskaraktär. På dess marknader blev det redan nu en hårdare konkurrens utifrån än man varit van vid. För åtskilliga företag, bl a inom ylle- och bomullsindustrin, blev den övermäktig. Detta ledde till många nedläggningar av företag och arbetsställen. Sådana mötte på den tiden ringa politiskt, fackligt och psykologiskt motstånd, främst därför att det fanns gott om andra arbetstillfällen, i varje fall för dem som inte hade alltför mycket emot att byta bostadsort.

En annan orsak var att branscher med betydande potentiell utvecklingskraft inte hade så lätt att slå sig fram vid sidan av de stora råvaru- eller råvarunära branscherna. De här redan verksamma företagens nedplöjning av vinster i de egna, traditionella verksamheterna favoriserades nämligen av företagsbeskattningens regler samtidigt som strikt kontroll av obligationsemissioner och snäv begränsning av möjligheterna till kapitalrörelser över landets gränser hämmade kapitalmarknaden. Vidare var aktiemarknaden liten och institutionellt outvecklad samtidigt som statliga regleringar av bankkreditmarknaden ledde till att krediter till nya företag vid upprepade tillfällen blev mer svårtillgängliga än krediter till redan verksamma sådana. Nya industriella verksamheter utanför de för svensk industri då dominerande områdena hade under dessa förhållanden inte så lätt att få expansionsresurser.

Till dessa förklaringar till bilden av 1950-talet kan läggas den osäkerhet som rådde beträffande Sveriges situation och vägval inom handelspolitiken. Den frånsett jordbruksprodukterna liberala svenska linjen i handelspolitiken var visserligen inte ifrågasatt. Det planerade europeiska ekonomiska samarbetets följder för svensk industri var

dock svåra att förutse, vilket ledde till en avvaktande hållning i frågor som gällde vilka områden som var mest lovande.

Rekordår för industrin: 1960-65

Mer anmärkningsvärt än att den svenska 1950-talsutvecklingen blev mindre snabb än utomlands är att ett uppsving på bred front kom så plötsligt vid 1950-talets slut. Förklaringarna är många.

En av dem är att det fanns ett viktigt undantag från den ganska avvaktande hållning inom industrin som präglade 1950-talet, nämligen varven. Dessa expanderade redan då snabbt och hade betydande utvecklingsmöjligheter. Den europeiska återuppbyggnaden och återgången till frihandel stimulerade världshandeln och gjorde behovet stort av nytt fartygstonnage. Detta behov förstärktes av Suez-kanalens stängning. Svenska redare kunde då stärka Sveriges ställning som en av världens ledande sjöfartsnationer. Varven fick därför god orderingång, särskilt som en annan ännu mer utpräglad sjöfartsnation, Norge, inte hade stor varvskapacitet. Denna varvsexpansion blev inledningen till ett omfattande industriellt utvecklingsblock av stor betydelse för förloppet under 1960-talet. I den industriella investeringsuppgång som började 1958 svarade varven, tillsammans med stålindustrin och gruvorna, dvs detta utvecklingsblocks övriga huvudkomponenter, för en stor del av industrins sammanlagda investeringar. Om varvens alla underleverantörer medräknas, torde andelen ha uppgått till minst en fjärdedel, kanske en tredjedel. Detta var betydligt mer än de berörda branschernas andel av industriproduktionen.

Även ett annat stort utvecklingsblock med ännu mer omfattande verkningar på industrin och hela samhällsekonomin hade påbörjats under 1950-talet, nämligen det där bilismen utgjorde den primära drivkraften och i vilket bostadsbyggnationen och vägbyggena blev de viktigaste komponenterna. Att inte endast stålindustrin utan även verkstadsindustrierna nu kom att svara för en särskilt stor del av den snabba industriella expansionen hade mycket att göra med bilismens genombrott under 1960-talet.

En annan i rum och tid mycket utsträckt dynamik vid övergången till 1960-talet följde av

att de framtida förutsättningarna för den inom-europeiska handeln klarnat.

I industrikretsar började man anse att de befarade nackdelarna av att Sverige skulle komma att stå utanför EEC och mycket av det övriga europeiska samarbetet i större eller mindre utsträckning skulle bli uppvägda av den snabba ekonomiska utvecklingen på den europeiska kontinenten som tillkomsten av EEC skulle möjliggöra. Denna kunde väntas medföra god efterfrågan på svenska exportprodukter, en förmodan som snabbt bekräftades.

Viktigast för den svenska exportindustrin var dock tillkomsten av EFTA. Dess liberalisering av handeln öppnade nya marknader för många slags produkter. Störst betydelse fick naturligtvis den nordiska och brittiska marknaden. Så länge det svenska pris- och kostnadsläget inte var alltför högt, vilket inte var fallet under 1960-talets första hälft, ledde den skärpta konkurrens som många svenska hemmamarknadsindustrier samtidigt mötte på många områden snarare till utvecklingsfrämjande stimulans än till utslagning.

Det var också vid denna tid som de revolutionerande förbättringarna av de internationella kommunikationerna, i detta begrepps mest vidsträckt mening, började få sitt ekonomiska genomslag. De underlättade en internationalisering av företagarverksamheten. Den förskjutning av relationen mellan investeringar inom och utanför Sverige som denna internationalisering, pådriven även av ett behov av att komma bakom kvarvarande tullmurar, nu började medföra, innebar i allmänhet inte att investeringarna i Sverige blev mindre än de annars skulle ha blivit. Alternativet till utlandsinvesteringarna var nämligen sällan sådana inom landet. Till en del sammanhängde de förra med marknadsföring och service. De var därför en nödvändig förutsättning för export av varor som tillverkades i Sverige. På så sätt stimulerade de genom sina verkningar på företagets utveckling och rörelseresultat i regel även investeringsverksamheten och sysselsättningen i Sverige.

Till de nu nämnda många förklaringarna till att 1960-talets första hälft uppvisade en i historiskt svenskt såväl som internationellt perspektiv exceptionell industriell dynamik i Sverige kan man foga ytterligare en på ett annat plan. Den hade att göra med det svenska samhällets dåva-

rande politiska och institutionella förhållanden, som påverkade bl a den ekonomiska politikens och lönepolitikens mål och medel. Det var fråga om fler inslag än tidigare av vad som fått beteckningen blandekonomi.

Det väsentliga i denna var inte omfattningen av statligt ägande i industrin och näringslivet i allmänhet. Denna var i Sverige ganska ringa. Det betydelsefulla var i stället de höjda ambitionerna att under i övrigt rådande och förhärskande marknadshushållning samt stort beroende av den internationella ekonomiska och politiska utvecklingen med politiska beslut påverka inte endast konjunkturerna utan även resursanvändningen och inkomstfördelningen i tid och rum. Dessa ambitioner bidrog till ett visst inflationstryck, närmast därför att mot en expansion av den offentliga sektorn och en stimulans av vissa gruppers konsumtion inte kom att svara en tillräcklig dämpning av den privata sektorns expansion och av andra gruppers konsumtion. Eftersom de ännu under 1950-talet och början av 1960-talet var ganska begränsade – de offentliga utgifterna tog i anspråk ca 25 procent av BNP, vilket var obetydligt mer än i jämförbara länder – blev detta inflationstryck dock inte starkare än på de flesta håll i omvärlden, där även andra inflationsmekanismer ofta var i verksamt. Resultatet blev alltså en efterfrågestimulans, som trots att den gick hand i hand med ett tryck uppåt på kostnadsnivån, i stort sett hade en gynnsam nettoeffekt på en industri som samtidigt fick stimulans från den internationella ekonomin.

En positiv inverkan vid sidan av efterfrågestimulansen hade vad som blev kallat aktiv arbetsmarknadspolitik. Denna syftade till att öka arbetsmarknadens rörlighet och anpassningsförmåga. Den fick betydande framgång tack vare att den stöddes av den politiska och fackliga arbetarrörelsen och inte mötte något stort motstånd på andra håll. Då dessutom såväl den inhemska som internationella konjunkturen gjorde att det fanns många expansiva industrier med behov av mer arbetskraft, påverkades förloppet övervägande gynnsamt av vad som blev kallat den solidariska lönepolitiken, vilken innebar strävan efter lika lön för likvärdigt arbete inom alla delar av industrin, oberoende av deras ekonomiska bärkraft. Verksamheter med förhållandevis låg produktivitet och räntabilitet slogs då ofta ut medan

Den industriella utvecklingen

E Dahmén/B Carlsson

andra sådana, som alltså var vanliga i flertalet branscher, gynnades och fick sin utveckling underlättad. Politiken i fråga påskyndade alltså den strukturförändring som den tidens omvandlingstryck med sin tyngdpunkt vid möjligheter till industriell förnyelse snarare än tvång aktualiserade.

Vid sidan av den anmärkningsvärt snabba produktionsökningen kom de här nämnda förhållandena till uttryck i en kraftig ökning av de industriella investeringarna i byggnader och maskiner samt i nationell och internationell marknadsföring. Det var alltså inte endast de till de förutnämnda utvecklingsblocken, varvens och bilismens, knutna investeringarna som ökade kraftigt. Ökningen skedde inom flertalet industrigrenar. Eftersom investeringarna betydde att äldre teknik ersattes av ny och bättre sådan, innebar detta inte endast en betydande kapacitetsökning utan även att den tekniska nivån inom industrin höjdes särskilt snabbt på några få år.

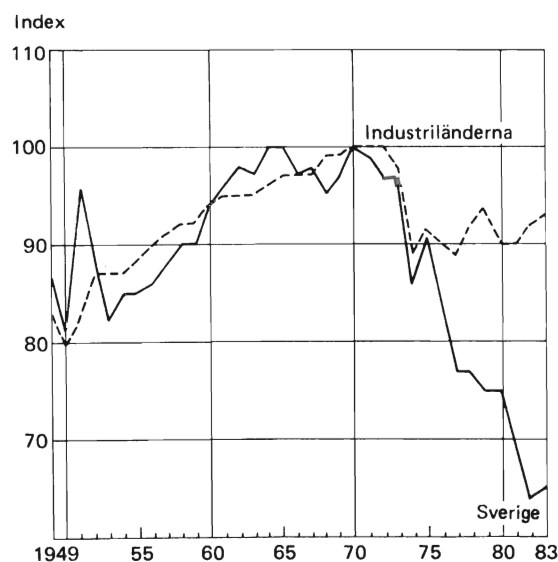
De här nämnda faktorerna samverkade till att inte endast produktionsökningen utan även den sk totalproduktiviteten, dvs produktionsvolymen i förhållande till insatserna av arbetskraft och kapital, ökade snabbare mellan 1960 och 1965 än under någon annan period, nämligen med drygt 5 procent i genomsnitt per år. Ett annat uttryck för förloppet art var att Sveriges andel av världshandeln, som tidigare naturligt nog hade minskat något i förhållande till industriländernas som grupp, nu i stället ökade (figur 8).

Några av orsakerna till den scenförändring som stod för dörren efter dessa det tidiga 1960-talets rekordår framgår av ett studium av vad som låg bakom den internationella ekonomiska utvecklingen.

Det hade tagit rätt lång tid, närmare bestämt

hela senare hälften av 1940-talet och en del av 1950-talet, att reparera krigets förödelse och nedslitning. Den följande uppbyggnaden samt exploateringen av förlorade eller nya exportmarknader och åtgärder för att försvara positionerna på hemmamarknaderna var också tidskrävande. Denna uppbyggnad och förnyelse kunde inte heller gå snabbt förrän penningväsendena sanerats och kredit- och kapitalmarknaderna, nationellt och internationellt, kommit i ordning, bl a tack vare stabiliseringen av de internationella valutaförhållandena. Det mesta var dock avklarat mot 1950-talets slut. När kvarvarande hinder för den internationella handeln då bortogs eller väsentligt reducerades och även det övriga ekonomiska samarbetet etablerades, blev det en livlig investeringskonjunktur i hela Europa. Detta betydde bl a att det skedde en betydande omfördelning av produktionsresurser från lågproduktiva till högproduktiva sektorer och då inte endast från jordbruk till industri utan även inom industrin. Delvis som en följd härav blev samtidigt det sedan länge stora amerikanska

Figur 8. Förändringarna av Sveriges och industriländernas andel av världshandeln 1949-83. Index 1970 = 100

Källor: 1949-79: IMF, International Financial Statistics Yearbook 1979. 1980-83: IMF, International Financial Statistics, olika upplagor.

försprånget i fråga om arbetsproduktiviteten till stor del inhämtat.

Åtskilliga industrier i de europeiska länderna stod sålunda ett stycke in på 1960-talet med en stor och bred uppsättning nya fabriker och/eller modern produktionsutrustning samt med till de nya förhållandena väl anpassade marknadsföringsorganisationer. Därmed hade det bäddats för en på område efter område mycket hårdare konkurrens än dittills för svensk industri.

Scenförändring: 1965-73

Yttre förändringar

Från mitten av 1960-talet märktes denna hårdare konkurrens från de europeiska länderna inom många branscher inte endast därför att så mycket ny produktionskapacitet där byggts upp utan också därför att lönenivån ofta var lägre. Den tog sig därför framför allt uttryck i prissättningen. Det var i första hand mycket arbetskrävande konsumtionsvaruindustrier som fick stark känning härav (se Erlandssons kapitel). Följderna för de svenska företagen blev påfrestande särskilt då deras utökade kapacitet inte kunde utnyttjas tillräckligt för att få ned kostnaderna.

Framför allt för varven, stålverken och delar av verkstadsindustrierna skärptes konkurrensen i första hand från Japan och blev i vissa fall förödande. Den tog sig uttryck både i priser och i nya och/eller bättre produkter och märktes på de svenska företagens hemmamarknader såväl som på deras exportmarknader (se Gawell/Pousettes, Jagréns och Ruists kapitel).

Samtidigt med den skärpta europeiska och nya japanska konkurrensen visade sig de första tecknen på att även ett antal tidigare inte industrialiserade länder, de så kallade NIC-länderna, kunde bli svåra konkurrenter (se Ohlssons kapitel). Till en början var det här huvudsakligen fråga om tämligen enkla, mer arbetskrafts- än teknikkrävande produkter men snart även om åtskilliga andra. Den tekniska utvecklingen som sådan och de förbättrade möjligheterna till snabb tekniköverföring gjorde detta lättare än väntat. Arbetskraftens sämre utbildning och avsaknad av industriell erfarenhet komprimerades på många områden av att arbetskraftskostnaderna var

ännu lägre än i Europa och Japan. Visserligen steg de inte sällan snabbare än i Sverige men de absoluta kostnadsskillnaderna blev ändå med tiden större, eftersom nivån från början varit så låg. Vad som gjorde konkurrensen så kännbar för svensk industri var inte endast det som skedde inom konkurrentländerna utan även de vid denna tid betydligt sänkta transportkostnaderna, i synnerhet de långväga. Tidigare konkurrensfördelar som följt av närhet till råvaror och marknader blev mindre. Särskilt järnmalmgruvorna kom i en sämre situation (se Bergdahls kapitel). Denna förvärrades av att en svår lokal arbetskonflikt och planer på en mycket utvidgad statlig stålindustri ytterligare ökade de utländska köparnas intresse för andra malmleverantörer.

Innebörden av allt detta för den svenska industrin var framför allt att exportens tyngdpunkt vid råvaror och råvarunära produkter – deras andel av totala exporten var ännu vid 1960-talets mitt ca 40 procent – som hade varit till fördel under de förhållanden som präglade den internationella ekonomiska utvecklingen på 1940-talet och långt in på 1950-talet nu snarast blev en nackdel. Därtill kom att den stora hemmamarknadsindustri som dittills i många fall kunnat kompensera höga arbetskraftskostnader med särskilt hög produktivitet nu mötte nya konkurrenter med alltjämt låga sådana kostnader men en produktivitet som inte längre var mycket, i en del fall inte alls, lägre än de svenska företagens. Svårigheterna för den svenska exporten skulle ha blivit ännu mer kännbara om inte skogsindustrierna, som också i viss mån märkte den nya situationen, hade kunnat hålla sina ställningar ganska väl. Detta lyckades främst tack vare en utvidgad vidareförädling i förening med kostnadssänkande kapacitetsutvidgningar och nedläggningar av ett antal fabriker som inte kunnat fås lönsamma men konkurrerat om råvarorna på ett prisuppdrivande sätt (se Josefssons kapitel).

Inre förändringar

Förändringarna av de yttre förutsättningarna skulle, sin omfattning och räckvidd till trots, inte ha fått så långtgående verkningar inom industrin och på samhällsekonomin, om inte ungefär samtidigt även förutsättningarna inom landet

Den industriella utvecklingen

E Dahmén/B Carlsson

hade börjat ändras på väsentliga punkter. Dessa förändringar var delvis en tidsfördröjd följd av de förhållanden som präglade föregående långa efterkrigsperiod. De hade nämligen mycket att göra med blandekonomin fortsatta utveckling, närmare bestämt med nya och förstärkta gamla inslag i denna.

Från 1960-talets mitt blev lönekostnadspresen uppåt starkare än tidigare. Detta berodde mycket på att löntagarnas ställning hade stärkts under de sedan 1950-talets slut särskilt goda konjunkturerna med stigande efterfrågan på arbetskraft. Även en betydande arbetstidsförkortning spelade en roll. Vidare hade tjänstemännen fått en starkare position än tidigare. De hade blivit många fler bl a som följd av den snabba tillväxten av den för utländsk konkurrens okänsliga offentliga sektorn, inom vilken de dessutom nu fått strejkrätt, men också på grund av de förändringar av industriarbetets karaktär som den tekniska utvecklingen börjat medföra. Den starkare lönepresen uppåt sammanhänge också med att särskilda låglönesatsningar börjat bli mycket aktuella i löneförhandlingarna. Kostnadshöjningarna i de svaga, dvs bl a för den nya och/eller hårdare konkurrensen utsatta branscherna, blev härigenom särskilt kännbar. Detta så mycket mera som kostnadsupptrivande motreaktioner blev följderna från andra löntagargrupper som försökte, och delvis lyckades, hålla distansen till låglönegrupperna. Vidare höjdes inkomstskatterna för alla, eftersom de politiska ambitionerna att påverka resursallokeringen och inkomstfördelningen höjts. De offentliga utgifternas andel av BNP, som vid mitten av 1960-talet ökat till drygt en tredjedel, uppgick tio år senare till nästan hälften. Det ökade skattetrycket föranledde nu mer energiska krav än tidigare på kompensation i form av lönehöjningar. Det var

fr o m nu som kalkyler beträffande löneökningar efter skatt blev uttryckliga.

Eftersom de direkta skatternas höjd hade börjat upplevas som ett problem men anspråken på stats- och kommunutgifter hela tiden ökade, infördes nya slag av indirekta skatter, t ex arbetsgivaravgifter, dvs en sorts löneskatter, samtidigt som tidigare sådana höjdes. Detta ökade industrins kostnader och tenderade att pressa priserna uppåt, vilket i sin tur föranledde ytterligare krav från löntagarnas sida. Uppenbarligen medförde de höjda arbetsgivaravgifterna nämligen inte i motsvarande utsträckning dämpade krav på lönehöjningar. Detta låg i det nu starka intresseorganisationsväsendets natur.

Vid sidan av den ökade lönekostnadspresen uppåt ställdes industrin inför kostnadshöjande krav även från andra håll. Hänsyn till den inre och yttre miljön, som i många fall börjat allvarligt skadas av de tidigare årens särskilt snabba industriella expansion i förening med nya inslag i tekniken, tvingade många företag att taga på sig kostnader som konkurrenterna utomlands i de flesta fall var mindre belastade med.

En annan förändring var att låneräntorna började stiga och gjorde kapitalanskaffningen dyrare. Detta berodde huvudsakligen, förutom på de internationella kredit- och kapitalmarknadernas inflytanden, som nu var svårare att hindra än tidigare, på ökad inflationsmedvetenhet bland spararna. Vidare på de ökade anspråk som ställts från hela näringslivets sida i samband med det kraftiga uppsvinget i investeringarna och på en livlig bostadsbyggnation. Slutligen på skatthöjningarnas minskade effektivitet som skapare av samhällsekonomisk balans.

Tillsammans betydde allt detta att inflationen efter 1960-talets mitt fick mer karaktär av kostnadstryck uppåt på ett tidigt stadium än av, som mestadels tidigare, åtminstone till en början överlag stigande efterfrågan. Intäkterna sviktade därför nu för många företag under den hårdare konkurrensens tryck samtidigt som kostnaderna steg mera och på bredare front än tidigare. Inflationen blev alltså inte längre vad man med viss rätt kunnat kalla företagsvänlig alls på samma sätt som under de sistförflutna 15 åren. I många branscher och företag blev motsatsen fallet.

Hur denna nya situation, som alltså fick sin för industrin besvärande karaktär just när de yttre förutsättningarna börjat försämrats, hanterades av företagen och hur man reagerade i den ekonomiska politiken kom i mångt och mycket att sätta sin prägel på många följande år.

Inom företagen satsades intensivare än tidigare på att pressa ned kostnaderna. För många fler än förut gällde det nu att överleva. Man koncentrerade sig då på att försöka anpassa kostnaderna till de pressade priserna. En vanligen mycket tidskrävande förnyelse på produkt- och marknadssidan kunde då i de flesta fall inte komma till stånd. Investeringarnas tyngdpunkt försköts således till maskiner inom befintliga anläggningar. Samtidigt bidrog många kompletteringar till de stora nya anläggningar som tillkommit under de tidigare årens industriella offensiv samt de erfarenheter man nu fått av dessa anläggningar till att man särskilt snabbt kunde höja produktiviteten.

Rationaliseringarna gjordes emellertid inte endast genom maskinparkens modernisering och utsortering av olönsamma produkter utan även genom nedläggningar av föga konkurrensdugliga enheter. I bransch efter bransch visade det sig att de förhållandevis svaga företagen och anläggningarna inte kunde leva respektive drivas vidare vid sidan av de starkare lika ofta som tidigare. Även fusioner blev nu vanliga och hade oftare än förut defensiv karaktär. Till bilden hörde också att företagsetableringarna blev färre (se Örtengrens kapitel). Etablering blev mindre lockande eller svårare att få till stånd. Även antalet växande småföretag minskade.

Trots alla försvarsåtgärder förblev många företag inom de branscher som mötte strukturella, dvs inte endast tillfälliga, konjunkturella, svårigheter otillräckligt konkurrenskraftiga. Inte ens de genom intensifierade rationaliseringar förbättrade möjligheterna till avsevärda produktivitetshöjningar resulterade alltid i bättre räntabilitet. I rätt många andra fall blev produkterna utslagna av helt andra produkter. Både specialstålsindustrin och åtskilliga verkstadsindustrier fick göra den erfarenheten (se Jagréns och Ruists kapitel). Ganska generellt kan konstateras att det vanligen var de högst skuldsatta företagen som råkade mest illa ut och att det långt ifrån alltid

var de som investerat mest som klarade sig bäst. Tidigare, när det så pass sällan var fråga om ett tvångsbetonat omvandlingstryck, hade det rätt genomgående varit bra att låna mycket till stora investeringar. Från 1960-talets mitt visade sig motsatsen ofta vara fallet.

Som följd av de nu ganska många nedläggningarna och sammanslagningarna kvarstod fram på 1970-talet inom en och samma bransch inte längre lika stora möjligheter till produktivitet- och räntabilitetshöjande strukturförändringar som tidigare. Skillnaderna mellan de kvarvarande företagen hade minskat. Mellan de olika branscherna och verksamhetsområdena förblev de däremot ganska stora. Det gick trögare med resursöverföringarna dem emellan än före 1960-talets mitt. De mest produktiva och räntabla fick nämligen svårare att dra till sig arbetskraft. Detta berodde bl a på att lönepolitiken, särskilt låglönesatsningarna, och den skärpta skatteprogressiviteten i förening med att kvinnor i allt högre grad arbetade utanför hemmen ofta gjorde det föga eller inte alls lockande att byta arbetsplats och bostadsort. Nystiftade lagar om anställningstrygghet spelade också en roll i likhet med en numera negativ politisk och facklig attityd till flyttningstvång. Arbetsmarknaden råkade sålunda av flera skäl i obalans och blev mindre anpassningsbar. Den solidariska lönepolitiken började då förlora mycket av sina tillväxtfrämjande verkningar. Den bedrevs nu likväl snarare mer än mindre energiskt.

Förändringarna av industrins yttre och inre förutsättningar och inflationens karaktär av kostnadsinflation mer än av efterfrågeinflation resulterade i varningssignaler från bytesbalansen. Kring övergången till 1970-talet blev det åtskilligt tal om att svenska kronan blivit övervärderad och att värre följder härav än dittills var att förutse. I det läget tillgreps en kraftig åtstramning med tämligen generellt verkande medel av den ekonomiska politiken, inklusive penningpolitiken. Resultatet av denna åtstramning, som kombinerades med ett ökat antal selektivt inriktade medel av delvis närings-, industri- och regionalpolitiskt slag, uteblev inte. Det blev överskott både i handelsbalansen och bytesbalansen och inflationstakten dämpades. Kronan framstod inte längre som övervärderad.

Den industriella utvecklingen

E Dahmén/B Carlsson

För industrin blev de omedelbara verkningarna av denna stabiliseringspolitik naturligtvis påfrestande i åtskilliga hänseenden. Den årliga produktionsökningen blev under åren 1970-71 endast mellan en och två procent. Konkurrenskraften blev dock i stort sett förbättrad i och med att kostnadstrycket uppåt blev mindre än i ett antal viktiga konkurrentländer.

I detta läge, närmare bestämt under andra hälften av 1972, kom ett omslag i de internationella konjunkturerna ganska plötsligt med en, huvudsakligen som följd av lageruppbyggnad, stigande efterfrågan på råvaru- och fraktmarknaderna. De förhärskande svenska exportprodukterna och svensk sjöfart rönste livlig efterfrågan. Även om många problem kvarstod i de branscher som sedan 1960-talet råkat ut för stora strukturella påfrestningar blev de därför nu mindre akuta. De började på sina håll anses i stort sett lösta eller i den rådande konjunkturuppgången med tillflöde av finansiella resurser åtminstone mindre svårlösta. Detta förklarar varför stora investeringar igångsattes, inte minst i några av 1960-talets och det tidiga 1970-talets krisbranscher, nämligen varven och stålindustrin. Anmärkningsvärt nog blev det en ökning även av byggnads- och anläggningsinvesteringarna. Till dessa reaktioner bidrog att den ekonomiska politiken, som under ett par år ganska allmänt kritiserats för onödigt hårdhet, nu lagts om och snarast blivit expansiv.

Överhettning, kris, stagnation: 1974-79

Den drastiska höjningen av oljepriserna på världsmarknaden kring årsskiftet 1973-74 tillförde världskonjunkturen starka inflationistiska krafter och skapade på flera sätt stora och långvariga anpassningssvårigheter. För Sveriges del

märktes inte genast den avmattning i världskonjunkturen som just börjat. Snarare förstärktes den högkonjunktur som flertalet exportindustrier kommit in i. Arbetsgivarnas motstånd mot de krav på stora lönehöjningar som delvis var en följd av den accelererande inflationens spridning till Sverige blev svagt. Detta var fallet framför allt inom de delar av industrin som hade den mest utpräglade högkonjunkturen och där dessutom arbetskraftskostnaderna spelade förhållandevis mindre roll än på flertalet andra håll, dvs skogsindustrierna och stålindustrin. Däremot var motståndet mot stora lönelöft tämligen starkt inom verkstadsindustrierna. Då man i den offentliga sektorn genomförde stora höjningar, ansåg man sig inte bara i de båda förstnämnda industrierna utan också i verkstadsindustrierna inte kunna göra annat än att ge efter för trycket. Det blev därför en mycket kraftig lönestegring överlag och lönekostnaderna höjdes ytterligare genom olika slag av avgifter på lönesumman. Totala arbetskraftskostnaderna steg med omkring 40 procent. Detta ledde till en så hög inhemsk inflationstakt att kronan på nytt blev övervärderad, denna gång mycket mer än fem år tidigare.

De mest anmärkningsvärda dragen i den ekonomiska utvecklingen i Sverige från 1975, då det internationella bakslaget kom med full kraft, till 1970-talets slut är inte svåra att tolka. Till dessa hör försämringen av industrins villkor. Denna blev dramatisk i förhållande till de närmast föregående åren, mindre, men dock fullt klar, även i förhållande till tiden dessförinnan. Den blev bestående även sedan den internationella konjunkturen förbättrats. Den försvagade ställningen och försämrade konkurrenskraften tog sig uttryck bl a i att Sveriges andel av världshandeln sjönk betydligt mer än industriländernas som grupp (figur 8).

Bland de många orsakerna till de industriella villkorens försämring under 1970-talets senare hälft är det några som bör framhållas framför andra.

De under 1973-75 stora kapacitetsökande investeringarna i de industrier vilkas huvudproblem sedan länge varit strukturella visade sig sällan kunna bidra till en lösning av problemen, eftersom den högproduktiva nya kapaciteten inte kunde utnyttjas någorlunda fullt ut. Då

vissa av investeringarna finansierats med stora lån, jämsides med de vinstmedel som den tillfälliga högkonjunkturen inbringade, var vidare många företag mycket sårbara, särskilt som räntorna drevs i höjden av inflationen och utländska inflytanden. I synnerhet dessa företag träffades hårt av den djupa internationella lågkonjunkturen, som ledde till en ovanligt betydande nedgång i investeringarna ute i Europa. En ytterligare orsak till den dramatiska försämringen för de nu nämnda delarna var, slutligen, den höga kostnadsnivå som etablerades direkt och indirekt genom oljeprishöjningarna och, framför allt, genom de stora ökningarna av arbetskraftskostnaderna. Visserligen vägde arbetskraftskostnaderna inte särskilt tungt i dessa kapitalintensiva industrier men självfallet saknade de inte betydelse.

De industriella villkorens försämring berodde vidare på att även ett antal andra branscher, som tidigare i huvudsak haft kännning endast av konjunkturväxlingar, nu råkade ut för ett omvandlingstryck av tvångskaraktär liknande det som varven, stålindustrin och järnmalmegruvorna haft så mycket kännning av under tio år och textil- och beklädnadsindustrin under ännu längre tid. Detta sammanhänge främst med att inte endast Japan utan även flera nyindustrialiserade länder än tidigare nu uppträdde som konkurrenter på många fler områden och marknader (se Ohlssons kapitel). Även skogsindustrierna mötte större krav på strukturförändringar än tidigare. Ökade skillnader i virkeskostnader i förhållande till konkurrenter samt transportkostnadsänkningar till dessas förmån låg här bakom. Därtill kom en sedan flera år låg kurs på USA-dollarn, vilken stärkte de transatlantiska konkurrenternas ställning (se Josefssons kapitel).

Även för de industrier som först nu utsatts för strukturella påfrestningar och för andra av den internationella ekonomin mycket beroende företag fick den våldsamma höjningen av arbetskraftskostnaderna svåra följder. Här hade man dock i allmänhet inte gjort lika stora investeringar under högkonjunkturen, i varje fall inte i stor kapacitetsutbyggnad, som varven och stålindustrin. Den nya situationen kunde därför ofta klaras någorlunda med hjälp av kostnadsänkande produktionsbegränsningar och rationalise-

ringar samt med smärre strukturförändringar. Även om katastrofer på så sätt kunde undvikas, förlorade naturligtvis dock även dessa branscher mycket i fråga om utvecklingskraft. Deras efterfrågan på arbetskraft blev mindre än förut.

Vid sidan av de hittills nämnda industrierna fanns en kategori, för vilken inte strukturproblem eller det höga kostnadsläget som sådant var det största bekymret utan i stället stagnationen i den svenska samhällsekonomi, närmare bestämt den svaga efterfrågeökningen på dess hemmarknader. Även i denna kategori, till vilken främst hörde åtskilliga företag inom livsmedels- och byggnadsmaterialindustrierna, blev utvecklingskraften försvagad. Inte heller dessa branscher efterfrågade därför den arbetskraft som blev överflödigt på så många håll i den övriga industrin.

Situationen för industrin fick alltså betydande verkningar på arbetsmarknaden. Dessa blev särskilt påtagliga, eftersom möjligheterna att rationalisera bort just arbetskraft nu blivit större än tidigare som följd av den tekniska utvecklingen, främst inom elektronikens många användningsområden. Vidare blev etableringarna av nya företag med avsevärda behov av arbetskraft fåtaliga.

Under dessa för industrin karakteristiska omständigheter kunde den solidariska lönepolitiken i ännu mindre utsträckning än under 1960-talets senare hälft bidra till en bättre industriell struktur. Sannolikt blev i stället arbetslöshetsproblemen förvärrade, eftersom mot de många utslagningarna av företag i de svagaste branscherna inte svarade lika många av lönepolitiken gynnade, dvs mycket bärkraftiga, företag som förut. Arbetsmarknadens sedan 1960-talets senare hälft minskade rörlighet betydde dessutom att de som behövde mer arbetskraft inte hade lika lätt som tidigare att draga till sig sådan. Även under de år då arbetslösheten var stor led de ofta brist i synnerhet på yrkeskunniga arbetare.

Till det som förklarar bilden av 1970-talets senare hälft hör, slutligen, även ett par andra anmärkningsvärda förhållanden. Det var nämligen inte endast så att det varvsindustriella, tidigare så dynamiska utvecklingsblocket slutgiltigt brutit samman och fått sin kraft ersatt av kontraktion (se Gawell/Pousettes kapitel). Där-

Den industriella utvecklingen

E Dahmén/B Carlsson

till kom att den starka dynamik som bilismens utvecklingsblock innehållit nu ebbade ut. Det mesta av den stimulans av vägbyggena, bostadsbyggnationen och den industriella och i övrigt kommersiella byggnadsverksamheten kring de gamla tätorterna, och därmed i regel också i deras centrala delar, som bilismen i avgörande grad medfört hade vid det här laget upphört. Bostadsbyggandet minskade dessutom även av andra skäl, som inte i första hand hade att göra med befolkningsutvecklingen utan med de inflationistiskt uppdrivna byggnadskostnaderna i förening med de stagnerade realinkomsterna.

De här beskrivna dragen i utvecklingen efter de dramatiska händelserna kring 1970-talets mitt förklarar i stort sett nedgången inte endast i industrins produktion utan även i dess sysselsättning och investeringar. De utlöste antingen omgående, eller efter någon tid, starka ekonomisk-politiska reaktioner. Dessa, som i åtskilliga hänseenden och i ett historiskt perspektiv framstår som mycket anmärkningsvärda, återverkade i sin tur på många sätt på industrin.

På arbetsmarknaden, där industrins problem fick sina för allmänheten och politikerna mest tydliga, omedelbara verkningar, föranleddes omfattande ingrepp från statsmakternas sida. I första hand skedde detta genom en utvidgad arbetsmarknadspolitik i traditionell mening men denna fick nu också en del nya inslag. Medan den på normalt sätt inom företagen sysselsatta arbetskraften minskade, ökade sysselsättningen genom olika slag av statliga och kommunala åtgärder, samtidigt som beredskapsarbeten av skilda slag och därmed besläktade arbeten arrangerades. Förtidspensioneringar blev också vanliga. Såväl på politiskt som fackligt håll gavs ovilligheten att byta bostadsort ännu starkare stöd än under de föregående tio åren.

Samtidigt med denna arbetsmarknadspolitik sattes mycket omfattande stödåtgärder in inom stora delar av den värst krisdrabbade industrin för att minska det särskilt inom vissa regioner svåra depressiva trycket på arbetsmarknaden. Industristödet fick många former av vilka somliga var av i princip generell natur, andra selektiva. Tillsammans drog de en statsfinansiell kostnad på närmare 30 miljarder kr under åren 1977–82. Ungefär hälften härav gick till varven, vilket betydde att krisstödet var större än hela lönesumman och vissa år större än förädlingsvärdet. Resten, dvs ca 14 miljarder kr, fördelades ungefär jämnt på stålindustrin, järnmalmsgruvorna och företag i andra industrier.

Dessa drag i den ekonomiska politiken fick inte endast direkta utan även betydande indirekta följder för industrin. Samtidigt som arbetsmarknadspolitikens och industristödets väsentligen socialpolitiska syften uppnåddes, fördröjdes en lösning av de långsiktiga strukturproblemen. Till de faktorer som redan förut, dvs sedan 1960-talets mitt, medfört en fördröjning kom nu den ökade fastlåsning av arbetskraft och kapital som de stora industrisubventionerna medförde. En annan, indirekt, verkan av subventionspolitiken kom som följd av de stora statliga budgetunderskott som var oundvikliga på grund av att de stigande statsutgifterna inte kunde mötas med statsinkomstgenererande skattehöjningar. Dessa underskott bidrog nämligen till en fortgående stark press uppåt på räntenivån.

Samtidigt som industrin uppvisade en bild av stagnation i såväl sysselsättning och produktion som investeringar, fortgick den sedan länge pågående tillväxten av den offentliga sektorn i väl så snabb takt som tidigare. De offentliga utgifternas andel av BNP närmade sig två tredjedelar. Till en del var denna utgiftsökning ett utslag av samma ekonomiska och politiska krafter som länge präglade blandekonomin utveckling. Till en annan del berodde den på subventionspolitiken. Det kan inte uteslutas, att den offentliga sektorns tillväxt dessutom påskyndades av att industrin och det övriga näringslivet, inklusive byggnadsverksamheten, inte kunde öka sysselsättningen.

Vid slutet av 1970-talet förelåg otvivelaktigt en obalans i samhällsekonomin i den meningen att industrin, där investeringarna under flera år varit

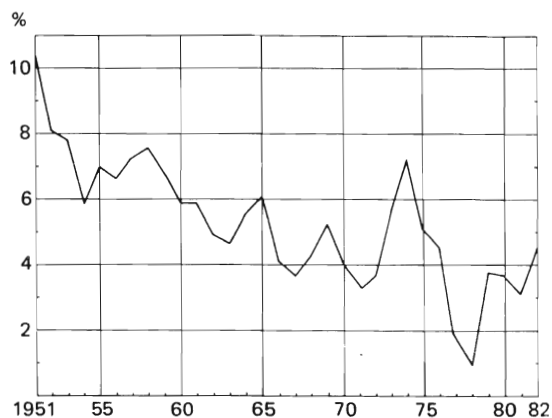
ganska små, var för liten för att kunna skapa balans i utrikeshandeln vid de stora importbehov som en trots allt ganska väl upprätthållen inkomstbildning inom landet och därmed efterfrågan medförde. Mot detta kunde de tre devalveringar med tillsammans ca 20 procent som gjordes på 1970-talet inte råda någon bot. Industrins nettotillskott av utländska valutor förblev otillräckligt och stora bytesbalansunderskott blev kroniska, i synnerhet som en svår kris för rederierna ledde till att deras valutatillskott blev mycket mindre än tidigare.

Industrins ekonomiska resultat

Konsekvenserna för industrins ekonomiska resultat av de förlopp och reaktioner som här skildrats framgår i någon mån av figurerna 9 och 10.

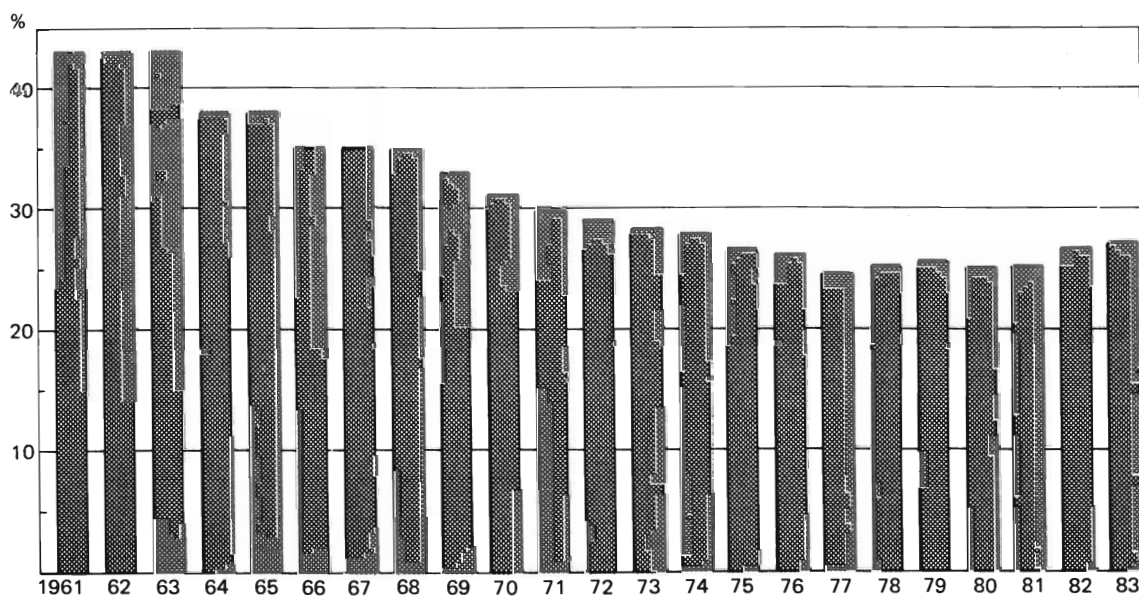
Efter särskilt goda vinstår i början av 1950-talet blev det under resten av detta årtionde vad som kan ses som en normalisering. De olikheter branscherna emellan som döljes av den summa-

Figur 9. Vinst efter finansiellt netto och bokföringsmässiga avskrivningar i procent av bruttointäkter i industrin 1951-82

Källa: Opublicerad serie som beräknats av Johan Örtengren, Industriens Utredningsinstitut.

Figur 10. Tillverkningsindustrins soliditet 1961-83. I procent

Anm: Obeskattade reserver ingår inte 1961-69.

Källa: Näringslivets Ekonomifakta 1985.

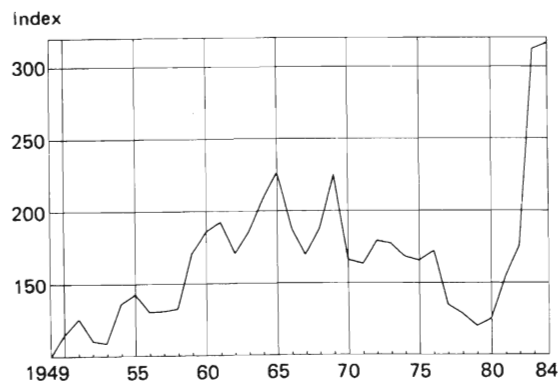
Den industriella utvecklingen

E Dahmén/B Carlsson

riska bilden var inte anmärkningsvärt stora, i varje fall inte om man sorterar bort textil- och beklädnadsindustrin. Antalet företag som bortfallit ur statistiken därför att förluster föranlett nedläggning eller försäljning var inte så stort att bilden av de ekonomiska förutsättningarna blev vilseledande ljus. God soliditet och likviditet var utmärkande på de flesta håll. Årtiondets på det hela taget goda resultat återspeglas för de börsnoterade företagens del i såväl utdelningarna som aktiekurserna. Efter omräkning med hänsyn till penningvärddeförsämringen, dvs höjningen av levnadskostnaderna med 50 procent, innebar kursuppgången en värdestegring med 70 procent (figur 11).

Under 1960-talets första hälft förändrades, att döma av den summariska statistiken, det ekonomiska resultatet inte särskilt mycket. Även om det inte tål en jämförelse med 1950-talets första år, var det tillfredsställande. Att detta var

Figur 11. Aktiekursernas reala utveckling 1949-84. Index 1949 = 100

Källa: Näringslivets Ekonomifakta 1985.

kapitalplaceringarnas uppfattning, ytterligare underbyggd av framtidsbedömningar, framgår av att kursstegringen från 1950-talet fortsatte och betydde en realvärdestegring med drygt 30 procent. Soliditeten kom visserligen ned på en lägre men dock inte låg nivå. Nedgången berodde på ökad upplåning för finansiering av den livliga investeringsverksamheten. Trots de stora investeringarna blev likviditetspåfrestningarna i allmänhet inte stora.

Scenförändringen från 1960-talets mitt får ett uttryck i räntabilitetens nedgång, som vändes i en snabb och betydande uppgång först under det särpräglade konjunkturuppsvinget från 1972 med ett abrupt slut 1975. Den bild som framträder i figurerna 9 och 10 underskattar försämringen av de ekonomiska villkoren mellan 1965 och 1971. Ett inte obetydligt antal förlustföretag föll nämligen nu bort ur statistiken. Den nominella kursstegringen på aktier upphörde och realvärdet sjönk. Inte ens under konjunkturuppsvinget 1972-74 kom aktiernas realvärde upp till 1965 års nivå. Soliditeten och likviditeten försämrades. Detta var en följd av en kombination av den minskade räntabiliteten och ganska stora investeringar redan före 1972, vilka nu, i motsats till tidigare, ofta föranleddes av försök att vända minskade vinster eller förluster till lönsamhet. Av de två huvudskäl till investeringar som kan finnas, nämligen goda vinster och dåliga vinster, eller förväntade respektive befarade sådana, spelade tidigare det förstnämnda den avgjort största rollen medan under 1960-talets senare hälft det sistnämnda dominerade. 1972-74 var det på nytt stigande vinster och, som det senare skulle visa sig, ofta orealistiska vinstförväntningar som var avgörande.

Industrins räntabilitet låg under återstoden av 1970-talet på en låg, i vissa branscher och i många företag mycket låg, nivå. På rätt många håll var förluster år efter år vanliga. Den bild som figurerna 9 och 10 ger talar i och för sig ett tydligt men dock ofullständigt språk, det senare av samma orsaker som motsvarande bild av 1960-talets senare hälft. Antalet nedlagda eller uppköpta förlustföretag var nämligen ganska stort. Särskilt anmärkningsvärt är, att avkastningen på det i företagen arbetande kapitalet nu låg lågt i förhållande till avkastningen på de statsobligatio-

ner och jämförbara papper som så småningom kom att spela mycket stor roll på kapitalmarknaden. Allt detta gav ett klart utslag i aktiekursernas utveckling, som dessutom präglades av en pessimistisk, eller i varje fall mycket avvaktande, syn på framtiden. Kursutvecklingen höll inte takten ens med penningvärdets försämring. Aktiernas realvärde sjönk på fem år med 25 procent. Industrins soliditet blev svag, på många håll företagsekonomiskt farligt låg. I förhållande till 1960-talets toppår blev aktiernas realvärde nästan halverat.

Efter halvtannat årtionde med stora påfrestningar av både strukturell och svår konjunkturell natur var industrin vid 1970-talets slut i en såväl för egen del som samhällsekonomiskt i längden ohållbar situation. Avkastningen på dess kapital var genomsnittligt alltför låg och på många håll så låg eller obefintlig att en allvarlig underminering av verksamheten pågick. Samtidigt började dock möjligheter på mer eller mindre nya områden framträda tydligare än tidigare.

De stora förändringarna av industrins förutsättningar under den dubbla inverkan av förlopp utomlands och i Sverige hade naturligt nog fått mycket olikartade följder för olika branscher och företag. En stor omvärdering av utvecklings- och räntabilitetsutsikterna på olika håll hade aktualiserats. På 1980-talet blev konturerna av denna omvärdering någorlunda, i vissa fall mycket, tydliga. Tillsammans med konjunkturuppgång och stora devalveringsvinster ledde detta till ett uppsving på aktiemarknaden. Aktiernas realvärde mer än fördubblades i genomsnitt på några få år. Kursutvecklingen var dock tidvis mycket oenhetlig och uppvisade i många företag ovanligt tvära kast.

Ny scenförändring? 1980-talet

Produktionsökningen på senare år har inneburit att den tidigare relationen mellan industriproduktionens och BNPs tillväxttakter återställts. Industrin krymper alltså inte längre i förhållande till BNP. Huruvida detta innebär en början till ett nytt trendbrott, nu i positiv riktning, måste tills vidare förbli en öppen fråga. Att varuexporten samtidigt nått en toppnivå i förhållande till BNP, nämligen gott och väl en tredjedel, och att bytesbalansen kom ungefär i jämvikt 1984 ändrar

ingenting härvidlag. Inte heller är den på senare år betydande räntabilitetsuppgången och förbättringen av soliditeten (figurerna 9 och 10) övertygande i sammanhanget. Redan osäkerheten rörande de rent konjunkturella faktorernas betydelse men framför allt det förhållandet att ett par devalveringar på 1980-talet med sammanlagt ca 25 procent utöver de ca 20 procent som gjordes redan under 1970-talets senare hälft gjort den svenska kronan undervärderad bör vara en varning för bestämda svar på huvudfrågan. En på så sätt stärkt konkurrenskraft och förbättrad räntabilitet betyder nämligen inte detsamma som stärkt utvecklingskraft i betydelsen av god förmåga till anpassning och förnyelse.

För att kunna besvara frågan huruvida det skett ett trendbrott behöver man betydligt mer detaljerad, ännu långt ifrån alltid åtkomlig, information för en närmare analys av förloppen och deras orsaker. Därtill kommer att avsaknaden av möjligheter till långt tillbakablickande perspektiv på vad som hänt gör en tolkning särskilt svår i skrivande stund.

En viktigare observation än de inledningsvis nämnda är att råvaror och råvarunära produkter, som ännu vid 1960-talets mitt dominerade i industriproduktionen och svarade för ca 40 procent av exportvärdet, nu inte längre väger fullt så tungt vare sig i produktionen eller i exporten. De svarar nu för knappt 30 procent av exportvärdet. Det är i stället verkstadsindustrierna som står för ca 40 procent av detta värde. Med tanke på vad som hänt med de internationella förutsättningarna för svensk industri kan detta ses som en ändamålsenlig industriell strukturförändring. Det finns även andra tecken på en sådan strukturförändring. Inte minst inom stålindustrin har många tämligen hopplöst konkurrenssvaga enheter lagts ned, vissa tillverkningar upphört och en del nya tagits upp. Av den stora varvskapaciteten återstår endast en ringa del. Efter åtta års förluster är sysselsättningen nu nere i 11.000 mot ca 30.000 vid 1970-talets mitt. Textil- och beklädnadsindustrin ser också helt annorlunda ut än på 1950-talet. Produktionen har i långa stycken annan sammansättning och av en tidigare utpräglad hemmamarknadsindustri har det blivit en blandad hemmamarknads- och exportindustri. Även flera andra branscher har förändrats i samma riktning. En ytterligare

Den industriella utvecklingen

E Dahmén/B Carlsson

sida av den industriella strukturförändringen är att Sverige sedan 1960-talet blivit nettoexportör av vad man kan kalla kunskapsintensiva produkter (se Ohlssons kapitel). Detta förklaras av en delvis ny inriktning av företagarverksamheten i förening med tillgång på välutbildad arbetskraft. Konkurrenskraften i sådan produktion är visserligen alltså långt ifrån enhetligt god. Resurserna i fråga om högkvalificerad arbetskraft, bl a inom teknologi och naturvetenskap, har inte räckt till för en utveckling på betydligt bredare front. Från USA, Japan och Västtyskland kommer därför fortfarande en betydande nettoimport av framför allt högteknologiska produkter. Men svensk industri har dock med åren fått en mer markerad profil genom en kombination av å ena sidan specialisering på delar av kunskapsintensiv industri, vilka dock sällan tillhör de mest högteknologiska, och å andra sidan fortsatt, och accentuerad, specialisering på varor med hög kvalitet inom ett antal branscher.

Jämsides med denna profilering har industrin i hög grad karakteriserats av produktionsteknikens omgestaltning. Ersättningen av tidigare dominerande slag av arbetsinsatser med ett av den tekniska utvecklingen, särskilt elektroniken, betingat arbete har gått mycket långt. Man brukar här säga att "tjänsteproduktionen" inom industrin kommit att bli mer framträdande än tidigare medan det bokstavligen handgripliga arbetet minskat (se Elsässers kapitel). I Sverige är detta numera fallet mer än i de flesta, kanske alla, andra industriländer.

Ett särskilt tecken på den vitalisering som de nu nämnda inslagen i utvecklingen visar är den ökning av antalet företagsetableringar på högteknologiska och på naturvetenskapliga områden som ägt rum under 1980-talets första hälft (se Fredrikssons och Brandts kapitel). Även om

dessa nya företag startat i liten skala och oftast förblivit små, innebär de en betydande förändring i förhållande till de föregående årtiondena. Hur stort deras bidrag till en ökad industriell utvecklingskraft kan bli är det dock för tidigt att säga någonting om. Klart är endast att de utgör en nödvändig förutsättning för en sådan.

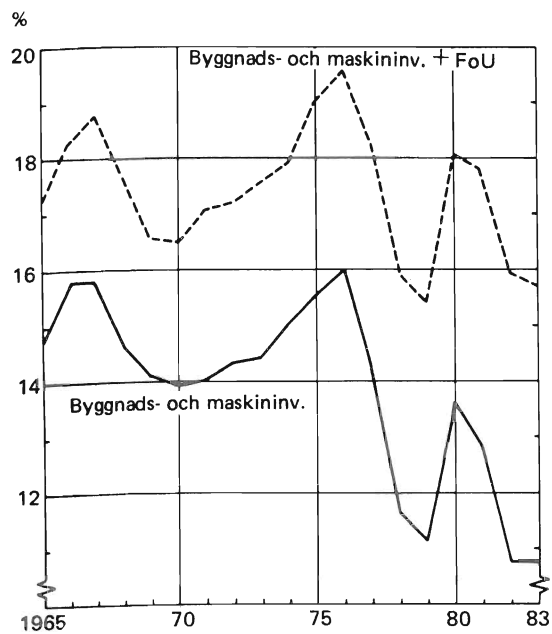
Som en strukturell anpassning kan, sist men inte minst, ses den fortsatta internationaliseringen av företagarverksamheten. Tendensen sedan länge till ökade svenska investeringar utomlands i förhållande till investeringar i Sverige har fortsatt, varvid uppbyggnad av marknadsförings- och serviceorganisationer kommit att väga ännu tyngre än tidigare. Därtill har det också blivit fler företagsköp utomlands. Sysselsättningen i dotterföretag i utlandet motsvarar nu ungefär en tredjedel av industrisysselsättningen i Sverige. Ett omfattande nätverk över landets gränser karakteriserar i dag den industriella företagarverksamheten både mer än förut och mer än industrin i flertalet andra länder.

Till allt detta kan läggas att några i den statistiska bilden inte synliga tendenser antyder betydelsefulla förändringar av företagarverksamhetens karaktär. Tendenserna är inte helt nya men de har blivit så mycket starkare på 1980-talet att de knappast längre gör fullt skäl för beteckningen tendenser.

En del av det som det är fråga om kommer man på spåren om man noterar ett par felkällor i investerings- och sysselsättningsstatistiken.

De yttre förhållandena och en därmed sammanhängande, inte oväsentlig förändring av företagarverksamheten har föranlett en förskjutning av investeringarnas tidigare helt övervägande tyngdpunkt vid fabriker, anläggningar, maskiner och transportmedel mot sådant som inte statistiskt registreras som investeringar. Till det som fallit utanför statistiken hör uppbyggnaden av marknadsförings- och serviceorganisationer samt de många företagsköpen, bl a utomlands, som medfört tids- och kapitalkrävande omstruktureringar. Inte heller kapitalinsatserna för forskning och utveckling av nya produkter och ny teknik (FoU) har omfattats av denna statistik. Några uppgifter om det förstnämnda slaget av investeringar finns inte medan däremot vissa, låt vara något osäkra, sådana finns beträffande FoU-investeringarna (figur 12). Om man hade

Figur 12. Gruv- och tillverkningsindustrins investeringar i byggnader och maskiner respektive i forskning och utveckling i procent av förädlingsvärdet 1965-83

Källor: Materiella investeringar: Statistiska Meddelanden serie N, olika årgångar. FoU-kostnader: SCB, Statistiska Meddelanden. Forskningsstatistik, olika årgångar. Förädlingsvärden: SOS Industri, olika årgångar.

kunnat räkna samman de båda här nämnda slagen av skjutinvesteringar och lägga dem till de i statistiken registrerade "hårdinvesteringarna", skulle det utan tvivel visa sig att nedgången i investeringsverksamheten i verkligheten inte varit lika stor som den förefaller ha varit enligt den snävare definitionen av begreppet "investering" och den härav styrda statistikinsamlingen.

Vad beträffar statistiken över den industriella sysselsättningen kan konstateras att åtskilligt arbete, som tidigare för det mesta försiggick inom industriföretagens väggar, nu utföres utanför dessa. Det har då inte längre blivit registrerat som industriell sysselsättning, trots att dess roll i den industriella verksamheten i realiteten inte blivit mindre. Det rör sig här främst om en del av den tjänsteproduktion som nära anknyter till verksamheten inom industriföretagen och som så småningom fått en betydande omfattning. Bak-

om dess utflyttning ligger såväl förändringar i den industriella verksamhetens inriktning och karaktär som ekonomiskt motiverade tekniskt-organisatoriska förändringar. En sedan rätt många år ökande del av industriföretagens verksamhet har med andra aktiviteter än tillverkning i vanlig mening att göra, framför allt FoU, konstruktions- och annat ingenjörsarbete, olika slags service, marknadsföring och försäljning. En ökning av detta slag av i realiteten industriellt arbete, som ofta lämpar sig väl att utföras utanför den av statistiken omfattade industrin, har skett särskilt inom den typ av avancerad verkstadsindustri som i Sverige ryckt fram i förhållande till andra industrier. Den kvantitativa betydelsen av den här statistiska felkällan är ännu svårare att beräkna än den som ligger i den ofullständiga investeringsstatistiken. Helt liten kan den dock inte vara.

Tillsammans talar förekomsten av de båda felkällorna för en modifikation av den bild av svag industriell utveckling som den tillgängliga statistiken ger. Det som statistiken döljer utgör en styrkefaktor, eftersom det innebär en anpassning till nya tekniska och kommersiella villkor, förutan vilken en ännu större del av industrin skulle ha blivit utslagen.

Till de för 1980-talet karakteristiska, mer eller mindre nya inslagen hör, slutligen, att riskkapitalmarknaden fått stora tillskott. Detta har skapat en nödvändig förutsättning för en i fortsättningen stärkt utvecklingskraft. Delvis har tillskotten kommit tack vare sådana institutionella nyheter som sk venture capital-företag och genom tillkomsten av den sk OTC-marknaden. Någon stor betydelse har dessa nyheter visserligen inte ännu fått men de utgör dock steg i en riktning som efter hand kan komma att spela en inte oväsentlig roll för industrins utvecklingskraft. Hittills har dock det som hänt på fondbörsen spelat störst roll, främst därför att det medfört tidigare okända möjligheter till många och stora nyemissioner. Dessa möjligheter har dock inte till största delen utnyttjats av industrin utan av andra intressenter. Vidare har tillskotten av nytt kapital mest kommit från stora institutioner och fonder, bla fjärde AP-fonden, vilka inte alls eller endast i ringa utsträckning bedrivit eller kunnat bedriva industriell företagverksamhet. Det bör också noteras att stora belopp kommit från

Den industriella utvecklingen

E Dahmén/B Carlsson

kapitalvinster, bl a i fastighetsaffärer. De som hanterat det erhållna kapitalet har långt ifrån alltid ägnat sig åt industriell företagverksamhet. Ett annat karakteristiskt drag, slutligen, är att företag nu i stor utsträckning köper aktier i andra företag och att ett s k korsägande härvid etableras mycket oftare än tidigare. Grunden till detta har varit de stora tillskott av likvida medel som många företag fått tack vare konjunkturuppgången och den efter 1981 och 1982 års devalveringar undervärderade kronan. Någon omfattande uppbyggnad av ny industriell kapacitet har det sällan blivit härigenom.

Vid 1980-talets mitt har industrin obestriddligen fått sin konkurrenskraft betydligt stärkt. Den har också kommit ett stycke på väg mot en till de många nya förutsättningarna bättre anpassad struktur och inriktning. Det saknas likväl grund för slutsatsen att den redan nu är både mer konkurrenskraftig än på 1970-talet och tillräckligt stor för att kunna bära upp en balanserad

samhällsekonomi. Trots att kronan fortfarande torde vara något undervärderad, har det under 1985 på nytt blivit underskott i bytesbalansen. Vidare är arbetsmarknadsläget mycket otillfredsställande med stor, låt vara till betydande del dold, arbetslöshet, särskilt bland ungdomen. Samtidigt råder det brist på yrkeskunnig arbetskraft och tillgången på folk med högkvalificerad utbildning är alltför ringa. Detta tyder på att industrin alltfjämt är för liten. Frågan är huruvida den dessutom saknar tillräcklig utvecklingskraft inom gamla och nya områden för att framöver möjliggöra inte endast balans i samhälls-ekonomi och utrikeshandeln utan även de överskott som behövs för att klara de mycket stora räntebetalningarna på utlandsskulden. Detta är en fråga som i dag inte med någon säkerhet kan besvaras.

NY LÅNGTIDSBEDÖMNING

Under 80-talets första år har produktionstillväxten i svensk industri skjutit fart igen. Orsaken kan framför allt sökas i de svenska företagens framgångsrika omställning till de nya konkurrensbetingelser som etablerats på internationella marknader, samt i den kraftiga devalveringen hösten 1982.

Den svenska ekonomins balansproblem kvarstår dock. Anpassningen av offentlig och privat konsumtion till de inkomster som skapas i ekonomin släpar efter. De offentliga budgetunderskotten är stora och bytesbalansunderskotten tenderar att öka. Svensk ekonomis balansproblem är politiskt grundade. Att rätt värdera 90-talet handlar om att åstadkomma långsiktighet i ekonomisk-politiskt beslutsfattande, konstaterar IUI-forskarna i den NYA BOKEN

ATT RÄTT VÄRDERA 90-TALET - IUIs långtidsbedömning 1985

av Gunnar Eliasson,

Anders Björklund, Tomas Pousette, Enrico Deiacco, Thomas Lindberg
Bo Axell, Hans Genberg, Lars Oxelheim, Nils Henrik Schager, Jan Södersten

Finns det en konflikt mellan politikens fördelningsambition och tillväxten? Håller socialförsäkringssystemet på att privatiseras bakvägen? Hur fungerar arbetsmarknadspolitiken? Vad betyder utbildningen för jobben? Har vi en teknikerbrist? Vad händer när företagen och kunderna "växer ihop" på marknader för specialprodukter?

Hur viktigt är det för produktionstillväxten att företagen får rätt värdering på aktiemarknaden? Vem sätter förräntningskraven i svensk industri? Varför blir industriföretagen banker? Ser kapitalet ut som vi tror? Behövs över huvud taget bolagsskatten?

Dessa och många andra frågor behandlas i IUIs senaste långtidsbedömning. Dessutom finns specialstudier om den internationella räntespridningen, inflationen och lönebildningen, industrins lönsamhet och finansiering samt skatteklar och förmögenhetsfördelning.

Boken innehåller 411 sidor och kostar 350 kr inkl moms. Den finns även med hårda pärmar i begränsad upplaga, som levereras till de första beställarna. Skicka därför in beställningen snarast!

Till Industriens Utredningsinstitut, Grevgatan 34, 114 53 Stockholm.
Tel 08 - 783 84 08.

Härmed beställes

..... ex Att rätt värdera 90-talet. 350 kr inkl moms.

Porto- och hanteringsavgift på 20 kr per beställning tillkommer.

Namn:

Adress:

Postadress:

<p>OBS: IUIs MÅNGDRABATT Vid köp av mer än 5 ex av samma bok erhålls 25% rabatt. På beställningar som överstiger 1 000 kr er- hålls 50% rabatt på det överskjutande beloppet.</p>
--